Anarchistická kritika marxismu a teorie kapitálu Karla Marxe

Anarchistická kritika marxismu a teorie kapitálu Karla Marxe

Ronald D. Tabor

Anarchistická knihovna
www.jaime.cz
Praha 2015

Ediční poznámka

Původně tento text vyšel v elektronické podobě na stránkách http://www.anarchismus.org, kde byl přidán mezi volně dostupné materiály v sekci „Elektronická knihovna“ v září 2003 v rámci Anarchistické knihovny, což byla pracovní skupina bývalé Federace anarchistických skupin. Jako překladatel jsem byl v tomto vydání označen jako PW. V listopadu 2009 jsem text nově přehlédl, opravil a opatřil přehlednějším formátováním. V létě 2015 jsem text dále opravil a zpřehlednil. Zdrojový text vyšel v roce 2000 v prvním čísle časopisu *The Utopian*, http://www.utopianmag.com.

Obsah

Teorie kapitálu podle Karla Marxe		5
I.	Marxova metoda	11
II.	Komodity, hodnota a role trhu	15
III.	Nadhodnota	22
IV.	Akumulace kapitálu	36
V.	Pracovní teorie hodnoty	49
VI.	Marxova teorie jako celek	60

Teorie kapitálu podle Karla Marxe

Marxismus si nárokuje to, že představuje postoj (skutečné zájmy a přirozené hledisko) mezinárodní pracující třídy, tedy třídy, vytvořené kapitalismem, která nemá žádné vlastnictví s výjimkou schopnosti pracovat, své pracovní síly. Marxismus proto věří, že je pravdivou a vědeckou teorií historie a také programem osvobození lidstva. Karel Marx a jeho spoluautor Friedrich Engels tvrdili, že objevili základní logiku historie, nezbytně vedoucí prostřednictvím revoluce pracující třídy k lidské svobodě, ztělesněné v beztřídní a bezstátní společnosti, nazvané komunismus.

Navzdory těmto tvrzením revoluce vedené marxisty nevedly k vytvoření komunismu, který si představovali Marx s Engelsem, a dokonce ani k diktatuře proletariátu, kterou předvídali a obhajovali jako přechod k socialismu, jak nazývali první stádium komunistické společnosti. Zmíněné revoluce místo toho vyústily v totalitní režimy, jejichž byrokratické elity ovládaly pracující třídu a další sociální vrstvy ve jménu pracujících. Věřím, že tyto systémy můžeme nejlépe popsat jako státní kapitalismus.

Je jisté, že systémy, které se vynořily z marxistických revolucí, byly a jsou v mnoha ohledech antitezí Marxovy a Engelsovy vize komunistické společnosti. Podle mého pohledu ale tyto výslednice nebyly produktem chyb marxistů nebo neočekávaných „objektivních podmínek“, jak tvrdí trockisté a další marxisté, stavící se kriticky ke komunistickým společnostem. Plynou totiž ze základní logiky samotného marxismu. Namísto aby tyto režimy byly převrácením nebo negací marxismu, představují jeho skutečné vyznění.

Osobní znalost marxismu

Nepřemýšlel jsem vždy tímto způsobem. Dlouhá léta jsem zůstával přesvědčeným marxistou, pevně věřícím v platnost marxismu a hluboce ukotveným v jeho teorii. Marxistická analýza kapitalismu a související historická teorie jednak potvrzovala moje morální pobouření nad barbarstvím současné společnosti a za druhé zdánlivě vědecky odpovídala na mnoho dalších otázek. Ve srovnání s jinými teoriemi, které neskrývaně obhajovaly kapitalismus, nebo byly hluboce nepoučené, se marxismus jevil výrazně lepší.

Po většinu tohoto období jsem byl členem různých organizací, zvláště Revoluční socialistické ligy, které tvrdily, že obhajují původní Marxovu a Engelsovu svobodomyslnou vizi a staví se proti komunisty ovládaným společnostem, představujícím zvrácení tohoto ideálu. Nicméně výsledkem mého pokusu pochopit, jak mohly tak strašné sociální systémy povstat ze světonázoru vyznačujícího se tak dobrými úmysly, jsem došel k závěru, že klíčovým důvodem nastolení takových totalitních režimů byl samotný marxismus.

Nejsem již tedy marxista, přestože marxismus měl významný dopad na mé myšlení a doufejme včetně schopnosti jej analyzovat. Na rozdíl od mnoha bývalých marxistů jsem se ale nepřiklonil ke kapitalismu. Moderní průmyslovou společnost navzdory jejím ekonomickým, sociálním a vědeckým úspěchům stále považuji za brutální sociální systém, který miliony lidí odsuzuje

k chudobě, nemocem a předčasné smrti a také za semeniště rasismu, sexismu, ekologické destrukce, fašismu a války. Následně stále věřím v potřebu radikální společenské transformace, která by globální kapitalismus nahradila demokratickou, rovnostářskou a kooperativní společností.

Kromě toho jsem ale následkem přehodnocení marxismu rovněž došel k závěru, že opravdový revoluční antielitářský program je možný pouze v rámci anarchismu, což je radikálně emancipační a rovnostářský světonázor, zdůrazňující decentralizaci, přímou demokracii a kooperaci a výslovně odmítající použití státu jako prostředku na prosazování svých cílů.

Přestože se může zdát, že marxismus je dnes nevýznamným společenským faktorem a pravděpodobně jím zůstane i nadále, věřím, že to je pouze dočasné. Dříve či později se zintenzivní boje proti nespravedlnostem kapitalismu a marxismus a marxistické organizace nebo něco jim velice podobného, znovu ožijí. Proto jsem přesvědčen, že je nesmírně důležité, aby radikálové, kteří jsou stále oddáni svobodomyslným a rovnostářským ideálům, porozuměli obsahu marxismu i jeho společenskému významu.

V následujícím článku a dalším, který se objeví v příštím čísle tohoto časopisu, se pokusím prostřednictvím zkoumání ústředního bodu marxistického světonázoru, Marxovy analýzy kapitalismu, nastínit jak dnes chápu marxismus. Chci, aby jasně vyznělo, že netvrdím, že jsem jednoznačně podložil svoji pozici. Podle mého názoru většina z dotčených otázek nemůže být (racionálně) dokázána nebo popřena (což je součást mých argumentů proti marxismu). O co se snažím, je předložit interpretaci toho, co marxismus je a proč vedl k takovým následkům. Pokud tato analýza pomůže objasnit marxismus a jeho historické následky, pak tedy poslouží svému účelu.

Shrnutí mých argumentů

Nejprve obecně předložím své argumenty.

1) Marxismus je filozofický světonázor, neboli spekulativní interpretace světa. Tím míním, že zahrnuje věroučný soubor postojů o takových zásadních otázkách jako podstatě univerza a lidského místa v něm, smyslu a cíli historie, původu lidského vědomí a přesnosti našich vědomostí, definici svobody a toho, jak ji může být dosaženo. Tyto otázky byly po tisíce let diskutovány a debatovány filozofy a dalšími lidmi, ale ani v Marxově době, ani v naší nebyly zodpovězeny – to jest potvrzeny nebo vyvráceny vědou (nebo čímkoli dalším). Podle mého pohledu ani nemohou být rozřešeny. V konečném důsledku představují věc soudu a výběru každé lidské bytosti.

2) Navzdory skutečnosti, že jeho teorie je filosofická v nastíněném smyslu, Marx ji představuje jako vědeckou, verifikovanou stejným způsobem, jako respektované teorie z oblasti fyziky, biologie a dalších polí vědeckého výzkumu. Přestože věda má vlastní filosofické předpoklady, je otevřeným procesem - kooperativním podnikem, odehrávajícím se navzdory času a prostoru a zahrnuje mnoho jednotlivců, pocházejících z různých národů a kultur, kteří zastávají různé náboženské a filozofické přesvědčení (tato kooperace je důvodem, proč je úspěšná). Zahrnuje rovněž akceptovaná procedurální pravidla a neustálé testování svých dat, metod, hypotéz a teorií. To slouží k vytvoření vysoké míry přijetí jejích dominantních teorií a poskytuje prostředky, jejichž prostřednictvím se mohou nové teorie postavit těm starým a možná je i nahradit.

V kontrastu vůči tomuto marxismus představuje uzavřený systém a všichni, kteří jej praktikují, sdílejí stejné filozofické krédo. Marxismus nemá žádná standardizovaná pravidla výzkumu a navzdory tvrzení, že představuje „jednotu teorie a praxe“ nikdy neumožňuje, aby byl testován. Ať už jsou historické výsledky marxismu jakékoli, marxisté, kteří mu zůstávají věrní, je ospravedlňují. Ti, kteří soudí, že představovaly selhání, přestávají být marxisty. Navíc marxistické diskuse obvykle

připomínají teologické disputace a často bývají rozhodovány pomocí násilí (marxisté k tomu mají prostředky). Zbaven svých falešných zdání, nárok marxismu na vědeckost, se stává sotva něčím více, než pokusem získat svatozář autority, kterou by jiným způsobem nemohl získat.

3) Přestože marxismus není vědecký, přesvědčivým způsobem tvrdí, že je a v průběhu let tomu uvěřil přinejmenším dostatečný počet lidí, aby z marxismu učinil historicky významnou sílu. Kromě toho, že prezentuje zdánlivě pravdivou historickou teorii, jeho dovedná kritika kapitalismu a volání po jeho svržení činí marxismus zvláště přitažlivý pro intelektuály ze středních vrstev a další intelektuálně příchylné lidi, pobouřené nespravedlností současné společnosti

4) Nárok na to, že marxismus je vědecký, spočívá ve značném stupni na Marxově analýze kapitalismu, zvláště rozpracované v jeho ústředním díle, *Kapitálu*. Kromě toho, že předkládá analýzu dynamiky kapitalistického ekonomického systému, Marxova práce zamýšlí demonstrovat to, co marxisté nazývají „materiální základnou“ socialismu. Specificky je uzpůsobena, aby prokázala, že kapitalismus obsahuje tendence, vytvářející společenské podmínky, které učiní socialistickou revoluci, jak ji Marx popisuje, nevyhnutelnou.

Navzdory tomu, jak Marx a Engels často používali termíny jako „nevyhnutelný“ a „nezbytný“, marxisté neustále diskutují, jestli je socialismus/komunismus nevyhnutelný a jestli si Marx a Engels mysleli, že tomu tak je. Abych se vyhnul marným debatám na toto téma, rovnou prohlásím, že jsem přesvědčen, že moje analýza marxismu se vztahuje jak na víru, že socialismus je nevyhnutelný, tak na pohled, že je vysoce pravděpodobný.

5) Navzdory ohromnému objemu práce, věnované jejímu sestavení, navzdory skutečnosti, že obsahuje rozumná vysvětlení mnoha aspektů kapitalismu a navzdory rozsáhlému vědeckému aparátu, Marxova analýza kapitálu, podobně jako zbytek jeho teorie, představuje filosofický konstrukt, nikoli vědeckou teorii. Spíše než objektivní potvrzení jeho širšího světonázoru, je všude prostoupena filozofickými tvrzeními a předpoklady tohoto pohledu.

6) Navzdory mnoha tvrzením a nasazením množství procedur, rozšiřujících jeho závěry, Marx svá tvrzení nedokazuje. Co dělá je to, že řečnickým způsobem nalézá přesně to, co hledá. Ovlivněn idealistickou filozofií G. W. F. Hegela, Marx hledal a myslel si, že nalezl lidskou svobodu jako imanentní princip, vtisknutý podstatě lidskosti a struktuře lidské historie a společnosti.

7) Kromě toho, že představuje teoretický soubor, marxismus trvá na tom, že je návodem k revoluční akci. Kromě všeobecného požadavku, aby marxisté organizovali pracující za účelem svržení kapitalismu, stanovuje specifická opatření, která musí revolucionáři přijmout, aby se vůbec octli v postavení, v němž mohou organizovat. Tato opatření zahrnují ustavení diktátorského státu, znárodnění veškerého majetku do jeho rukou a potlačení všech, kteří se postaví na odpor. Pokud jsou ovšem tato opatření provedena, vedou k ustavení totalitní společnosti.

8) Marxismu můžeme nejlépe porozumět tak, že spíše, než aby představoval postoj proletariátu a jeho cestu ke svobodě, je ideologií, vyjadřující snahy sociálně uvědomělých intelektuálů a dalších lidí zreorganizovat společnost a vládnout jí podle svých hodnot. Tito lidé jsou morálně pobouřeni nerovnostmi globálního kapitalismu. Zároveň je přitahuje světonázor, který slibuje, že kapitalismus nahradí tím, nač oni pohlížejí jako racionální, spravedlivý a skutečně demokratický ekonomický systém, v němž bude odstraněno soukromé vlastnictví a společenské třídy a ekonomická výroba a distribuce prováděna podle vědomého a vědeckého plánu, nikoli prostředky trhu.

9) Podobně jako ostatní programy nastolení ideální společnosti, marxismus vykazuje elitářský potenciál. Sám sebe považuje za pravdivý a staví svou vizi do role jediné skutečně racionální společnosti a jediného možného způsobu jejího dosažení. Marxismus simultánně tvrdí, že za-

myšlený činitel socialistické revoluce, pracující třída, s ním bude automaticky souhlasit. Definuje tak nemožnost rozporu mezi marxistickým programem a touhami a zájmy těch, které si nárokuje zastupovat.

10) Elitářský potenciál marxismu se uskutečňuje tehdy, když po úspěšné revoluci nebo jiné události, která jim umožní chopit se moci, marxističtí revolucionáři, uplatňující v praxi svoji teoreticky ukotvenou strategii, zakládají centralizovaný stát, který nazývají diktaturou proletariátu a věří, že jí skutečně je. Následně mají příležitost i moc, aby vnutili své vize zbytku společnosti, včetně pracujících. Když se pracující (nebo kdokoli jiný) postaví na odpor, tvrdí se o nich, že trpí „falešným vědomím" (nebo přímo „kontrarevolučním") a jsou potlačeni.

11) Marxisté obecně nerozpoznávají elitářství, obsažené ve svém světonázoru. Chyceni do pasti předpokladů marxismu, upřímně věří, že revoluce, o kterou usilují, nakonec vyústí v bezstátní a beztřídní společnost, to jest skutečné osvobození lidstva, nebo přinejmenším ve společnost daleko efektivnější, spravedlivější a demokratičtější, než je kapitalismus. Právě tato iluzorní víra jim poskytuje morální sílu a sebedisciplínu, aby uskutečňovali marxistický program a jím předepisovaná represivní opatření.

12) Přestože tedy Marx tvrdil, že jeho světonázor osvobodí lidstvo, logikou jeho programu je opětovné vytvoření a posílení vztahů dominance a útlaku, které údajně překračuje.

Pokud nahlédneme pod povrch marxistické teorie, nalezneme zárodky těchto historických výsledků marxismu. Týká se to i Marxovy teorie kapitálu, která byla překvapivě často přijímána anarchisty a dalšími antimarxistickými radikály jako přesvědčivá kritika kapitalismu, zvláštním způsobem nezávislá na autoritářském obsahu zbytku marxistického světonázoru. Smyslem tohoto článku a jeho pokračování je poukázat na chybnost takového pohledu.

Role teorie kapitálu v marxistickém světonázoru

Marx a Engels nazývali svoji odrůdu socialismu „vědeckou" v kontrastu vůči jiným typům teorií dalších stoupenců socialismu, které označovali za „utopisty". Podle Marxova a Engelsova názoru utopičtí socialisté vypracovali svoji vizi ideální společnosti nezávisle na analýze vnitřní dynamiky kapitalismu. Když se navíc přímo snažili zakládat takové společnosti, činili tak v podobě malých izolovaných kolonií, přičemž jediná možnost je činit tak v mainstreamu společnosti. V tomto smyslu představovali nejrůznější podobní reformátoři, například Robert Owen, Henri Saint-Simon nebo Louis Fourier, pokračovatele tradice Thomase Morea. Jeho dílo *Utopie*, vydané v roce 1516, popisuje ideální společnost, založenou na ostrově uprostřed oceánu. Zde vznikl termín „utopičtí socialisté" („utopia" shodou okolností v řečtině znamená „nikde").

Pokud utopisté měli vlastní strategii společenské změny, ta spočívala buď z A) přesvědčování vládnoucí třídy, aby implementovala utopické modely a vzdala se v tomto procesu své moci a sociálního postavení, nebo B) zakládání takových společností na místech určitým způsobem odlehlých od tradičních sociálních struktur v naději, že většina světového obyvatelstva nakonec bude tyto příklady následovat.

Marx a Engels cítili, že takové plány jsou odsouzeny k selhání. Místo toho se snažili odvodit své koncepce nastolení a sturktury socialismu přímo od vnitřní dynamiky kapitalismu. Socialismus podle jejich názoru může být vytvořen pouze tehdy, pokud bude představovat následek vlastního společenského vývoje, nikoli něco uměle zkonstruovaného a uskutečněného mimo historický proces.

Kromě vědecké historické teorie tato snaha o zakotvení socialismu ve vnitřních zákonitostech samotného kapitalismu si jako specifická součást teorie vyžadovala analýzu kapitalistické společnosti, na kterou Marx a Engels pohlíželi jako poslední stádium historického vývoje. *Komunistický manifest*, nejproslulejší programové prohlášení marxismu, vydaný v roce 1848, byl raným výrazem tohoto pokusu prokázat, že socialismus je nezbytným výsledkem vnitřní logiky kapitalismu a ve skutečnosti celé historie.

V roce 1852 Marx obecně popsal tento postoj v dopise jednomu ze svých stoupenců:

„Co se mne týče, nepřísluší mi žádná zásluha za objevení existence tříd v moderní společnosti nebo boje mezi nimi. Dlouho přede mnou buržoazní historici popsali historický vývoj tohoto třídního boje a již buržoazní ekonomové popsali ekonomickou anatomii tříd. Co jsem učinil nového bylo, že jsem prokázal 1) že existence tříd je svázána s určitými historickými fázemi vývoje produkce, 2) že třídní boj nezbytně vede k diktatuře proletariátu, 3) že sama tato diktatura představuje pouze přechod ke zrušení všech tříd a k beztřídní společnosti“

(Marx J. Weydemeyerovi, 5. března 1852, in Karl Marx, The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte, International Publishers, New York, 1963, 139)

Na pomoc přichází politická ekonomie

Přibližně v této době se Marx rozhodl podložit toto tvrzení detailním studiem ekonomiky, které nazval „politickou ekonomií“ a prezentování jeho výsledků. Již předtím studoval politickou ekonomii, ale teprve nyní se stala hlavním předmětem jeho intelektuálních snah a Marx tak strávil velmi dlouhou dobu v Britské knihovně v Londýně. Výsledkem bylo to, co nazval „kritikou politické ekonomie“, což je simultánně kritika teorií prokapitalistických („buržoazních“) ekonomických teoretiků a detailní analýza kapitalismu.

Je klíčově nutné porozumět skutečnosti, že Marxova teorie kapitalismu není jednoduše analýzou kapitalistického systému. Je to rovněž a primárně pokus prokázat výše zmíněné body 2) a 3), to jest že vnitřní dynamika kapitalismu nezbytně – logicky a nevyhnutelně – vede k diktatuře proletariátu, která vyústí v ustavení beztřídní a bezstátní komunistické společnosti.

Jinými slovy, teorie kapitálu je klíčovou součástí marxistického systému, nikoli samostatným dodatkem, který může být akceptován nebo odmítnut podle osobního vkusu. Výsledkem je to, že soudržná antiautoritářská kritika marxismu se jí musí věnovat.

To není snadné. Za prvé, tato teorie je rozsáhlá, velmi komplexní a nesnadno shrnutelná. Za další, Marx ji nikdy nedokončil. Přestože vydal několik brožurek a knihu, představující jednotlivé části své analýzy, za jeho života byl v roce 1867 vydán pouze jeden svazek její nejrozpracovanější prezentace, *Kapitál*. Další dva svazky byly editovány a vydány Engelsem po Marxově smrti. Připojený materiál, *Teorie nadhodnoty*, často zmiňovaný jako svazek 4 Kapitálu, byl vydán Karlem Kautským v letech 1905-1910 a vydán znovu v novém uspořádání a překladu Ústavem marxismu-leninismu v Moskvě v 60. letech 20. století. Dodatečná práce, známá jako *Grundrisse*, svého druhu nástin celkového plánu Kapitálu, byla vydána až v roce 1939 a do angličtiny přeložena v roce 1973. Výsledkem je, že jakákoli kritika této teorie a zcela jistě ta, která se objeví ve formě časopiseckých článků, musí být prostorově omezena a přinejmenším určitým způsobem zobecněná.

Navrhuji proto, abychom níže a v následujícím článku načrtli některé z klíčových rysů Marxovy analýzy a prokázali, že spíše než o vědecké potvrzení marxistického programu jsou skrz naskrz prosáklé neověřenými předpoklady marxistické ideologie.

Přestože jsem se snažil Marxovu teorii nastínit stručně a zřetelně, jak jak to jen bylo možné, vidím, že jsem tak učinil poněkud nejasně a suchopárně. Ti, kteří se nechtějí probojovávat těmito oddíly, nechť je přeskočí. Doufejme, že moje argumenty jim zůstanou stále srozumitelné.

Kapitola I

Marxova metoda

Kapitalistickou společnost Marx analyzuje abstraktně. Sociální dynamiku totiž není jednoduché zkoumat jako v laboratorních podmínkách. Marx prostřednictvím svého duševního procesu izoluje určitý fenomén, který se snaží analyzovat. Specificky dočasně odstraňuje ze svých úvah vše, co na jakékoli úrovni analýzy považuje za nepodstatné, aby se zaměřil na to, co považuje za primární funkční dynamiku. Poté, co prozkoumá tyto procesy, následně do své analýzy uvádí jevy, které předtím vyloučil. Rovněž neskrývaně stanovuje, že bude analyzovat právě britský kapitalismus, který byl podle něj v době, kdy psal svoje texty, nejrozvinutější na světě a Británie podle něj ukazovala cestu budoucího vývoje pro jakoukoli další společnost.

V odkazu na tuto volbu a jako prohlášení své celkové metody Marx píše:

„V analýze ekonomických forem jsou k ničemu mikroskopické nebo chemické činitele. Síla abstrakce je musí oba nahradit.“

(Kapitál, sv. 1, International Publishers, New York 1967, str. 8)

Výsledkem Marxova přístupu je série modelů, představujících vnitřní strukturu a dynamiku různých rysů kapitalistické společnosti, od těch podstatných až k méně významným. Zmíněné modely mají po svém propojení údajně vysvětlit obecné fungování kapitalismu. Ve skutečnosti je přesnější výrok, že Marx odvozuje model kapitalistické společnosti, vyvíjející se od jednoduchého ke stále komplexnějšímu. Tato evoluce navíc koresponduje s historickým vývojem kapitalismu.

Přesněji řečeno, Marx zahajuje svou analýzu zkoumáním podstaty komodit. Aby tak učinil, popisuje a analyzuje společnost, jejíž členové jsou všichni drobní nezávislí výrobci komodit: řemeslníci a drobní rolníci, nezaměstnávající žádné námezdně pracující. Tato společnost je v marxistické literatuře známa jako „jednoduchá komoditní produkce“. Podobná společnost ale nikdy v reálném světě hmatatelně neexistovala. Přinejlepším existovala v nestálých formách uvnitř jiných společností, nebo na jejich okraji, například v případě feudalismu. Marx tento model používá, aby vysvětlil podstatu komodit a to, co nazývá „hnacími zákony“ produkce a směny (viz Kapitál, sv. 3, tamtéž, str. 177-178).

Na tomto základě Marx posléze diskutuje společnost, v níž se nacházejí pouze průmysloví kapitalisté a dělníci. Jinými slovy, chce analyzovat kapitalismus, který je specifickým typem komodity produkující společnosti, zredukovaný až na kost: bez státu, obchodních nebo finančních kapitalistů, profesionální střední vrstvy, malých podnikatelů nebo rolníků a za podmínky že cirkulace (nákup a prodej mezi samotnými kapitalisty) a mezinárodní obchod nehrají žádnou roli. To je ne-

zbytné kvůli izolaci podstatných rysů a odhalení ústřední dynamiky kapitalistické výroby, která je podle Marxe jádrem systému.

Tento druhý model se odvozuje od prvního. Přesněji řečeno, první se vyvíjí do druhého, teoreticky i historicky, prostřednictvím vývoje své vnitřní dynamiky. Přesněji řečeno komoditní produkce expanduje a rozvíjí se. Jedna skupina výrobců se následně v rámci jednoduché komoditní produkce stává majiteli výrobních prostředků (nástrojů, strojů apod.), to jest kapitalisty, zatímco druzí jsou připraveni o své nástroje apod. a stávají se proletáři, jejichž jedinou komoditou je pracovní síla.

Druhý model je takto popsán a ihned použit pro zkoumání podstaty kapitalistické produkce. Stejná metoda je dále použita pro analýzu dalších, méně podstatných aspektů kapitalistické společnosti, což ústí v dodatečné a stále složitější modely. Když to vše spojíme, předpokládá se, že tyto částečné modely společně poskytnou dostatečně detailní celkovou analýzu (model), schopný předvídat budoucí vývoj kapitalistické společnosti jako celku.

Definice kruhem

Na první pohled se Marxův způsob jeví jako rozumná cesta, po které lze jít. Rovněž se zdá být příkladným použitím metody, používané dvěma zakladateli politické ekonomie, Adamem Smithem a Davidem Ricardem a stále nasazované ve společenských vědách. Dokud je používána k vysvětlení relativně prostého a pečlivě definovaného okruhu jevů, izolovaných od ostatních rysů společnosti, je legitimní.

Když se ale na věc zadíváme pečlivěji, zvláště když na jeho analýzu kapitálu pohlížíme v kontextu širší teorie, Marxův přístup je možné pokládat za zneužití této metody.

Dokonce i když ho omezíme na ekonomické jevy, Marxův postup je pochybný. Kdekoli do své analýzy znovu uvádí faktory, které předtím kvůli zjednodušení vyloučil, vždy tvrdí, ale nikdy nedemonstruje, že dodatečné faktory nijak nenarušují dynamiku, kterou objevil prostřednictvím předchozího zjednodušení. Jinými slovy, vždy tvrdí, že jeho částečné modely se nacházejí v naprostém vzájemném souladu (to je ve skutečnosti základem proslulé kritiky Kapitálu *Karl Marx and the Close of His System*, od Eugena von Böhm - Bawerk).

Jakkoli zpochybnitelný je Marxův přístup, aplikovaný na striktně ekonomické aspekty kapitalismu, stává se přímo vysoce podezřelý, když je používán na začlenění ne-ekonomických jevů, zvláště státnosti, do Marxovy analýzy. V tomto případě představuje klasický příklad definice kruhem: na počátku argumentace se tvrdí to, co se snažíme ve stejné argumentaci prokázat. Děje se to kvůli roli, kterou analýza kapitálu hraje v Marxově a Engelsově světonázoru.

Klíčovým rysem marxistické historické teorie je přesvědčení, že základem společnosti a určujícím historickým faktorem je ekonomika, neboli marxisticky řečeno materiální produkce. Specificky pro marxismus se jakákoli daná společnost skládá ze svou základních částí: A) z „výrobního způsobu“, kombinace výrobních sil (stroje, nástroje apod.) a výrobních vztahů (vztahy mezi společenskými třídami), které vytvářejí „materiální základnu“ této společnosti a B) „nadstavby“, zahrnující stát a obecně politické vztahy, společenské zvyky, náboženství, filozofii, vědy a umění.

Zatímco Marx uznával, že nadstavba má vlastní vnitřní dynamiku a stupeň nezávislosti vzhledem k základně, trval na tom, že „v konečné analýze“ vývoj základny určuje vývoj nadstavby a tedy společnosti jako takové. Jednoduše řečeno, vývoj ekonomického systému společnosti určuje vývoj celé společnosti.

Nyní, jak jsem se již zmínil, se Marx snaží demonstrovat pomocí své analýzy kapitálu, že působení kapitalistické ekonomické dynamiky povede ke svržení kapitalismu a jeho nahrazení socialismem (komunismem). Za tímto účelem rozvíjí model, představující abstraktní, zjednodušenou verzi kapitalistické ekonomiky a vylučuje ze svých úvah vše, co považuje za nepodstatné, včetně role státu a dalších ne-ekonomických faktorů. Pak tento model používá k analýze základní dynamiky systému a ukazuje, jak se vyvíjí.

Pro skutečné prokázání Marxova ústředního tvrzení (že vývoj kapitalismu v konečném důsledku přinese socialistickou revoluci), ale nepostačuje zkonstruovat ekonomický model a ukázat, jak se vyvíjí. Je rovněž nutné demonstrovat, že model popisuje vývoj společnosti jako celku. Jinými slovy, musí být ještě prokázáno, že dynamika, analyzovaná pomocí modelu, předurčuje evoluci faktorů, které Marx původně vyloučil ze svých úvah, a tedy evoluci společnosti jako celku.

Toto ale Marx nikdy neučinil. Nikde nedokazuje, že ekonomická dynamika determinuje celkový vývoj kapitalistické společnosti. Vždy nás o tom ujišťuje nebo to prostě tvrdí. Jinými slovy, Marx nás v celé své práci včetně analýzy kapitálu ujišťuje, že ekonomická dynamika kapitalismu determinuje celkovou evoluci kapitalistické společnosti, což je – jak uvádím – to, co se ve skutečnosti snaží touto analýzou dokázat.

Nejzřetelnější je to patrně v Marxově a Engelsově diskusi o roli státu v procesu dozrávání kapitalismu. Trvali na tom, že jak se kapitalismus vyvíjí, kapitál je koncentrován ve stále větších blocích a soustředěný ve stále nižším počtu rukou. Nakonec, předpovídali, bude stát přinucen přebírat stále větší úseky kapitalistického průmyslu a vlastnit stále větší podíl celkového sociálního kapitálu.

Výsledkem by byla vysoce monopolizovaná a rozvrstvená forma kapitalismu, v níž stát vlastní a provozuje většinu ekonomiky, drtivá většina občanů jsou námezdně pracující a téměř veškerá (nepočetná) kapitalistická třída se proměnila na ekonomicky neaktivní příjemce dividend. Za těchto podmínek, jsme ujišťováni, se potřeba svrhnout systém a nahradit jej socialismem stane očividnou pro všechny, zvláště nyní masivní proletariát (ohledně diskuse na toto téma viz Friendrich Engels, Socialism: Utopian and Scientific, in Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy, edit. Lewis S. Feuer, Anchor Books, Doubleday and Company Inc., Garden City, New York 1959, str. 101-104).

Zde se nacházejí dva klíčové, ale nevyslovené předpoklady. První, který budeme diskutovat v příštím článku, zní, že tendence ke koncentraci a centralizaci kapitálu bude dovedena do svých logických důsledků. I když tyto tendence nepochybně existují, nikde se nerozvinuly ani přibližně do takové míry, jak předpokládali Marx a Engels.

Druhé tvrzení je, že stát jedná způsobem jsoucím naprosto v souladu s Marxovým ekonomickým modelem, jinými slovy, že zásahy státu jsou determinovány ekonomickou dynamikou, kterou Marx odhaluje: jak se kapitál koncentruje a centralizuje, stát jej začne přebírat. Zatímco stát přebral celá odvětví kapitalistického průmyslu a zvýšil svoji intervenci v rozměru celé společnosti a ekonomiky, tento proces rovněž v žádném případě nedosáhl úrovně, kterou Marx a Engels předvídali a pravděpodobně nikdy nedosáhne. Zdá se, že si neuměli představit, že kapitalistický stát by se mohl postavit na odpor přebírání průmyslu, že by se mohl zbavit průmyslu, který předtím převzal a dokonce že by mohl rozbít určitá průmyslová odvětví, vše v zájmu zachování životaschopnosti systému jako celku. Jak víme, stát právě toto činil v minulosti a pravděpodobně bude činit i v budoucnosti.

Je nepochybně přijatelné zkonstruovat model, založený na několika málo faktorech, z něhož byly vyloučeny všechny ostatní faktory. Pokud tak učiníme, je nicméně zapotřebí vysvětlit, co vlastně děláme a vyhnout se tvrzením, přesahujícím to, co je model schopen reálně demonstrovat. V našem případě je sice legitimní rozvinout model ekonomické dynamiky kapitalismu a tvrdit, že takto by mohl pracovat systém, ale pouze pokud dodáme, že „všechny ostatní věci zůstanou stejné", tj. že explicitně vylučujeme vliv dalších faktorů, jako např. státu a nesnažíme se je následně propašovat dovnitř, aniž bychom analyzovali jejich dopad. To je přístup Smithe a Ricarda a ten pramenil a byl v souladu s tím, co se snažili demonstrovat.

Smith a Ricardo byli přesvděčenými stoupenci kapitalistické výroby a obchodu a snažili se je osvobodit zpod státní kontroly a okovů feudálních vztahů. Chtěli mimo jiné demonstrovat, že A) proč je kapitalistická výroba tak „efektivní", B) proč dynamika trhu umožňuje systému regulovat sám sebe bez úmyslného řízení a C) že systém by rostl nejrychleji a fungoval nejefektivněji, pokud by do něj stát nezasahoval. Nikdy netvrdili, že pokud by stát zasahoval, kapitalismus bude fungovat jako jejich modely. Nepoužívali rovněž omezené modely, aby předpovídali dlouhodobý vývoj celku kapitalistické společnosti, a už vůbec ne budoucnost lidstva.

Marx se snažil založit svoji teorii na Smithově a Ricardově práci, ale spíše, než aby ospravedlňoval kapitalismus, jak činili oni, chtěl prokázat, že dynamika, kterou oni analyzovali, zahrnuje vnitřní protiklady, které nakonec povedou ke svržení kapitalismu a jeho nahrazení socialismem. Nicméně v pokusu tak učinit nelegitimně použil jejich metodu. Když oni používali svoje modely, aby ukázali, jak systém funguje, když do něj stát nezasahuje, Marx použil svůj a snažil se potvrdit své širší tvrzení, že ekonomika determinuje funkci státu a evoluci společnosti jako takové. Jak jsme ale viděli, mohl to dokázat jen tak, že to prostě od začátku tvrdil.

Zatímco se tedy může zdát, že Marxova kritika kapitálu demonstrovala, že zákony kapitalistické produkce determinují vývoj kapitalistické společnosti a činí socialismus nevyhnutelným (nebo vysoce pravděpodobným), ve skutečnosti tomu tak není. Výsledkem je, že i když je Marxova analýza ekonomické dynamiky kapitalismu zcela správná, neznamená to, že kapitalistická společnost se jako celek bude vyvíjet podle jeho předpovědí, nebo že nutně nastane socialismus.

Kapitola II

Komodity, hodnota a role trhu

Jak jsem již poznamenal, Marx svoji analýzu kapitalismu začíná diskusí o jednoduché komoditní produkci a podstatě komodit. Důvodem je, že podle Marxe je kapitalismus systémem komoditní produkce, jinými slovy, systémem, v němž je zboží produkováno za účelem směny (prostřednictvím peněz), a v němž je ekonomika regulována spontánně prostřednictvím trhu.

Podle Marxovy definice je komodita cokoli, co je produkováno za účelem směny. Pokud vyrobíme něco pro osobní potřebu, tento objekt ještě není komoditou. Pouze tehdy, když vyrobíme něco s úmyslem směny za jiný produkt nebo odprodání za peníze, pak se daný objekt stává komoditou.

Pro Marxe má každá komodita dva typy hodnoty, jednu kvalitativní a druhou kvantitativní. První se nazývá „užitná hodnota", kterou je specifické použití nebo užitečnost komodity, definovaná svými zvláštními vlastnostmi. Například takovou komoditou může být bochník chleba, upečený ze specifického typu mouky, jisté velikosti a váhy.

Druhou hodnotou je „směnná hodnota" a Marx po delší analýze ukazuje, že to je zjevná nebo externí forma toho, co se jednoduše nazývá „hodnota". Tento typ hodnoty je čistě kvantitativní. Podle Marxovy koncepce hodnota určité komodity odráží objem „společensky nezbytné pracovní doby", potřebné k vyrobení komodity nebo, abychom pokračovali v našem příkladu: jak dlouho průměrně trvá upéci takový druh chleba v daném stádiu ekonomického vývoje. Jinými slovy, hodnota komodity je determinována objemem průměrné práce (práce průměrného zaměstnance, pracujícího průměrnou intenzitou za průměrných podmínek), měřené v čase, který trvá, než je komodita vyrobena.

„Pak vidíme", píše Marx, *„že to, co determinuje výši hodnoty jakékoli položky, je objem společensky nezbytné práce, neboli pracovní doba společensky nezbytná pro její produkci"* (Kapitál, sv. 1, dtto, str. 39)

Marx často popisuje hodnotu komodity jako objem společensky nezbytné práce, která je do komodity „vtělena". V kontrastu vůči užitné hodnotě, která je kvalitativní, hodnota je kvantitativní měřítko, jehož pomocí mohou být různé komodity vztahovány a srovnávány a která slouží jako základna pro ceny, za které jsou komodity prodávány na trhu. Podle marxistické analýzy je zdrojem všech hodnot práce, protože ekonomicky řečeno, komodita je „souborem" práce", specifickým objemem průměrné práce, vtělené do materiálního objektu.

Tento závěr plyne z Marxova tvrzení, že veškerá práce za podmínek jednoduché komoditní produkce a většiny práce za kapitalismu je touto průměrnou (kterou nazývá prostou a abstraktní) prací, tj. nekvalifikovanou. Důvodem je, že podle Marxova odhadu stejné ekonomické procesy, kte-

ré vedou k zevšeobecnění komoditní produkce, rovněž vedou ke zredukování většiny práce na tuto úroveň. Přesněji řečeno, komoditní produkce postupně zničila sociální svazky feudalismu. Tím proměnila nevolníky, dříve připoutané k půdě, a řemeslníky, kdysi omezené cechovními pravidly, na proletáře, nemající žádný majetek, jejichž práce je nekvalifikovaná, neboli čistá, abstraktní práce. Kdekoli za kapitalismu zůstává nějaká kvalifikovaná práce, můžeme na ni prý pohlížet a analyzovat ji jako nahloučení nekvalifikované práce. Pro Marxe tedy za podmínek jednoduché komoditní produkce a kapitalismu, komodity nejsou pouze produkty jednoduché, abstraktní práce. Jsou soubory neboli vtěleními této práce a objem této abstraktní práce, vtělené do komodity, určuje její hodnotu.

„Co se týče hodnoty, veškeré komodity jsou pouze určitou masou souboru pracovní doby".
(Kapitál, sv. I, dtto, str. 40)

Dvojitá podstata hodnoty v systémech produkujících komodity ve skutečnosti odráží skutečnost, že práce zde nabývá dvojí podoby, neboli jinak řečeno, že ji můžeme uchopit a analyzovat dvojím způsobem. Jednou formou je konkrétní práce, specifická práce specifických jednotlivců pracujících za specifických podmínek. Tato konkrétní práce koresponduje s užitnou hodnotou komodit. Druhou je abstraktní práce. To je práce pracujících, pojímaná jako masa průměrné společenské práce; práce vykonávané průměrnými pracujícími, vykonávajícími své zaměstnání za průměrných podmínek. Tato průměrná společenská práce odpovídá směnné hodnotě komodit neboli hodnotě a jak jsme již viděli, je to objem takové průměrné společenské práce, nutné pro vyrobení dané komodity, co zakládá její hodnotu.

Poté, co analyzoval podstatu komodit a dvou typů hodnoty, Marx obecně následoval Smithovu a Ricardovu metodologii a ukázal, jak systém jednoduché komoditní produkce (a obecně řečeno všechny systémy produkce komodit), distribuují práci svých ekonomicky aktivních členů mezi různými odvětvími produkce bez vědomého řízení. K tomu dochází pomocí trhu, specificky prostřednictvím odvozováním tržních cen od hodnot komodit, způsobovaného efektem nabídky a poptávky.

Například pokud bylo v jakýkoli daný čas vyprodukováno příliš mnoho kusů jednoho typu komodity, některé z nich nenajdou kupce a výsledkem této interakce mezi nabídkou a poptávkou cena komodity klesne pod svoji hodnotu. Následně je již někteří z výrobců nebudou dále schopni prodávat se ziskem, přesunou své působení na produkci dalších komodit, nebo ukončí své působení. Nakonec bude produkováno méně původních komodit a znovu jako výsledek nabídky a poptávky její cena stoupne směrem k původní hodnotě nebo dokonce nad ní.

Pokud bylo naopak vyprodukováno málo kusů dané komodity, její cena stoupne nad její hodnotu. Stimulováni náhodně dosáhnout nadprůměrných zisků zvýší ti výrobci, kteří komoditu již produkují, svoji produkci. Další výrobci přesunou své zdroje, začnou jí produkovat a možná na scénu vstoupí také zcela noví výrobci. Nakonec nárůst nabídky sníží cenu komodity zpět směrem k původní hodnotě nebo dokonce pod její úroveň. Tímto způsobem trh podle Marxe cyklicky udržuje hladinu, kolem níž se pohybují ceny. Za podmínek této rovnováhy se v rámci jednoduché komoditní produkce komodity směňují za svoji hodnotu. Právě pomocí tohoto neustálého vyrovnávání, narušování a obnovování rovnováhy jsou společenské zdroje, zvláště pak práce, distribuovány mezi různými výrobními sektory.

Marxovými slovy:

„Zákon hodnoty komodit v konečném důsledku stanovuje, kolik z použitelné pracovní doby společnost může vydat na každou specifickou třídu komodit. Ale tato konstantní tendence k rovnováze různých výrobních sfér se uplatňuje pouze v podobě reakce proti neustálému narušování této rovnováhy“

(Kapitál, sv.1, tamtéž, str. 356)

Tato analýza trhu a jeho role v kapitalistické ekonomice byla ústředním tématem knihy Adama Smithe *Bohatství národů* (1776). V ní Smith napsal, že plynutí ekonomických zdrojů do různých odvětví produkce je řízeno pomyslnou „neviditelnou rukou“. Smithova metafora je další cestou jak prohlásit, že spontánní a nevědomé působení trhu údajně má za následek racionální a efektivní distribuci ekonomických zdrojů společnosti.

Zatímco ale Smithova terminologie zůstává metaforická (ve skutečnosti Smith vůbec netvrdil, že existuje nějaký základní racionální princip nebo síla, řídící systém), Marx se chápe Smithovy metafory a proměňuje ji do podoby skutečně existujícího ekonomického „zákona“, který přímo určuje fungování a celkový vývoj kapitalismu. Pokud se zadíváme na širší strukturu Marxovy analýzy kapitalismu, jasně se to ozřejmuje.

Vnitřní protiklady komodity

Podle marxistického pohledu může být fungování trhu vysvětleno vzájemným vztahem, nebo jak marxisté říkají, protikladem mezi dvěma druhy hodnoty: užitnou hodnotou a (směnnou) hodnotou. Jinými slovy, odehrává se prostřednictvím interakce mezi konkrétními vlastnostmi dané komodity, které zasahují poptávku a tedy i cenu této komodity v jakoukoli dobu a průměrnou cenou produkce tohoto typu komodity, která určuje rovnováhu, okolo které fluktuují ceny. Užitná hodnota a (směnná) hodnota zase představují dvě stránky každé komodity: kvalitativní a kvantitativní. Jakákoli daná komodita je zároveň specifickým předmětem se specifickými vlastnostmi a také vtělením jistého objemu abstraktní společenské práce.

Podle Marxovy analýzy historický vývoj kapitalismu odráží fungování vzájemného vztahu mezi těmito dvěma aspekty komodity, nebo, použijeme-li marxistický žargon, vývoj vnitřního protikladu komodity (tomuto vývoji prostřednictvím vnitřních protikladů Marx říká „dialektický“).

Tímto způsobem může být celkový vývoj kapitalismu popsán následujícím způsobem: vnitřní protiklad komodity vede k zevšeobecnění komoditní produkce. Srozumitelněji řečeno, dynamika trhu s její tendencí rozvíjet společenskou dělbu práce a jejím prostřednictvím vyvíjet nové produkty a snižovat ceny existujících produktů, vyústí do rozvoje tržní ekonomiky a rozbití feudálních společenských vztahů. Mimo jiné to vede k vytvoření komoditní pracovní síly, tedy pracující třídy. Dále vnitřní protiklad pracovní síly (jak budu diskutovat níže), umožňuje vykořisťování pracujících a produkci nadhodnoty, která, když je znovu investována, se stává kapitálem. Konečně, vnitřní protiklad kapitálu (který prodiskutujeme v dalším článku), vede k revoluci. Tato revoluce definitivně odstraní kapitál, pracovní sílu, komoditní produkci a kapitalismus a ukončí celou epochu výrobního způsobu protkaného protiklady.

Vyloženo poněkud abstraktněji, tento vývoj vnitřního protikladu komodity představuje logický vývoj koncepce hodnoty. Hodnota se otáčí kolem svých vnitřních protikladů, aby se stala nadhodnotou (kapitálem), který se na základě svých vnitřních protikladů vyvíjí do naprosto nové koncepce, která již není hodnotou.

Fenomenologie práce

Když si ale vzpomeneme, že dvě formy hodnoty jsou výrazem dvou forem práce, pochopíme, že dialektický vývoj práce skutečně představuje logický vývoj lidské práce za kapitalismu. V rámci tohoto sytému, kdy jsou přímí výrobci (pracující) odděleni od výrobních prostředků, se sama práce jako pracovní síla stává komoditou a zdá se, že celý systém je opravdu poháněn dynamikou komoditní výroby a směny, což je fenomén, který Marx nazývá „fetišismem komodit" (Viz Kapitál sv. 1, tamtéž, str. 71)

Jinými slovy: komodita je vtělením neboli „souborem" lidské práce, jejímž abstraktním výrazem je hodnota, takže vývoj komoditní produkce ve skutečnosti představuje vnější projev dialektického vývoje práce prostřednictvím protikladu mezi konkrétní a abstraktní prací za kapitalismu. Krátce marxisticky řečeno, historie kapitalismu od jeho počátků až k jeho ukončení socialistickou revolucí odráží a je determinována logickým vývojem lidské práce.

Pro Marxe toto představuje pouze jednu fázi historického vývoje práce. Ale je to fáze, v níž byla práce osvobozena od společenských a zvykových omezení (jako například otroctví a nevolnictví) a může se volně vyvíjet.

Podle marxistického pohledu má práce ve všech formách společnosti konkrétní, ale rovněž také abstraktní charakter. Jakýkoli akt práce je simultánně konkrétní prací, provedenou za účelem výroby nějakého konkrétního výrobku, a rovněž jistou součástí celkové práce, kterou má daná společnost v daný čas k dispozici. Dokud je ale ekonomická směna jen slabě rozvinutá a dokud jsou pracující otroci nebo nevolníci, abstraktní charakter práce není zjevný, rozlišení mezi konkrétní a abstraktní prací zůstává skryté a jejich protiklad se vůbec nemůže projevit. Pracující jsou definováni specifickou prací, kterou vykonávají a rovněž pro koho ji vykonávají (kým jsou vlastněni nebo s kým jsou svázáni) a skutečnost, že rovněž vynakládají jistý díl všeobecné práce společnosti, není zřetelný a má malý společenský dopad.

Za kapitalismu se ale poprvé v historii stává zjevný abstraktní, společenský charakter práce. Zde jsou pracující odděleni od výrobních prostředků, nástrojů, strojů apod. a existují jako rozsáhlé těleso potenciální práce. Navíc proces, který je oddělil od výrobních prostředků, rovněž učinil drtivou většinu z nich nekvalifikovanou. Jako takoví jsou ve výrobním procesu povětšinou zaměnitelní. Tímto způsobem se nejen analyticky vyjasňuje abstraktní a všeobecný charakter práce a lidská práce za kapitalismu se ve skutečnosti stává převážně abstraktní, všeobecnou prací.

Právě to pak způsobuje, že kapitalismus je jediným ekonomickým systémem, umožňujícím, aby se protiklad lidské práce, který byl před nástupem kapitalismu uvězněn v síti ne-ekonomických vztahů, stal očividným a aby odpoutal obrovskou sílu, která předtím byla skryta a ta se vyvíjela do svých logických důsledků. Právě proto podle Marxova pohledu pouze kapitalismus umožňuje osvobození lidstva prostřednictvím socialistické revoluce.

Podle Marxovy teorie je tedy pouze protiklad uvnitř lidské práce a její dialektický vývoj definuje a pohání kapitalistický systém. Tento protiklad leží za vším, co marxisté nazývají „protiklady" kapitalismu. Podle této teorie nakonec zmíněné protiklady vyvolají socialistickou revoluci.

Filozofie, nikoli věda

Pohlížet na Marxovu teorii kapitálu tímto způsobem, ji a také marxismus jako celek staví do odlišného světla, než jak je obvykle prezentována. Za prvé, nejedná se o vědeckou teorii. Vědecké hypotézy a teorie musí být schopné verifikace, to jest podrobení testovacím procedurám, které umožní ukázat jejich schopnost vysvětlit nebo předpovídat přírodní nebo společenské jevy.

Odborně řečeno, musí – a zde si vypůjčíme termín, který se objevil v nedávném článku v časopise Scientific American – vykazovat „testovatelné následky“, které umožní rozhodnout, zdali jsou nepravdivé (viz Mapping the Universe, Stephen D. Landy, Scientific American, červen 1999).

Jak ale můžeme otestovat Marxovu teorii? Sám připouští, že hodnoty komodit nemohou být jistě přímo stanoveny, a už vůbec ne změřeny. Pokud se dále jedná o předpovídací schopnost Marxovy teorie, je nemožné dojít k žádným obecně přijímaným závěrům. Tato teorie předpovídá svržení kapitalismu a nastolení socialismu/komunismu. Vyslovená předpověď je však natolik uvězněna v problémech definování vlastních pojmů, že jen hrstka lidí někdy vůbec dojde k nějaké shodě, čím vlastně byly výsledky marxisty vedených revolucí. Byl Sovětský svaz diktaturou proletariátu? Byl v něm vůbec nastolen socialismus? A co Východní Evropa, Čína, Kuba, Vietnam, Nikaragua, Etiopie? Dokonce ani marxisté se neshodnou na společném pojmenování společností, ovládaných komunistickými stranami. V kontrastu vůči vědeckým teoriím nemůže být marxistická teorie kapitálu podobně jako Marxův celkový světonázor potvrzena nebo vyvrácena, protože jak jsem již řekl, je to filozofický konstrukt.

Za druhé, Marxova analýza kapitálu není materialistická. Marx prezentuje svoji analýzu kapitálu (a svůj světonázor jako takový) jako formu materialismu - víry, že konečnou realitou všech věcí je hmota - tj. atomy a další materiální částečky. Ale to, co Marx skutečně předkládá, je historie lidské práce coby konceptu nebo ideje. Řečeno filozoficky, Marx popisuje fenomenologii práce, následnost forem, které na sebe práce bere v procesu svého logického a historického vývoje.

To je určitá forma filozofického idealismu, tedy víry, že ideje nebo koncepty jsou konečnou realitou, nikoli materialismu. Kde Adam Smith použil termín „neviditelná ruka“ jako pouhou metaforu, aby si vypomohl v popisu toho, co pokládal za fundamentální racionalitu trhu, Marx proměnil tuto metaforu do podoby skutečně existujícího racionálního principu – svého druhu neviditelnou sílu – pohánějící a ovládající vývoj kapitalismu.

Samotná Marxova terminologie odhaluje idealistický charakter jeho teorie. Jak jsme již řekli, Marx definuje hodnotu komodity jako objem společensky nezbytné práce, vtělené do komodity, zatímco o komoditách se říká, že jsou souborem práce. Srozumitelně řečeno, komodity jsou produkty práce a jakmile jsou spotřebovány, tato práce již neexistuje. Co ale jiného to je, než prohlásit, jak Marx ostatně učinil, že práce je vtělena do komodity, než že se jedná o nějakou neviditelnou nemateriální substanci, která tam přebývá? Zatímco slovo „práce“ a skutečnost, že Marx analyzoval výrobu a distribuci materiálního zboží, vyvolává zdání, že jeho teorie je materialistická, ve skutečnosti je formou idealismu.

Navzdory Marxově nároku na to, že je materialista, v jeho teorii je lidská práce nemateriální substancí, přesahující a určující vývojem kapitalismu a průběh dějin. Ve skutečnosti pro Marxe je práce esencí lidského druhu a historie je pouze vnějším odrazem logického (dialektického) vývoje této esence. Tento vývoj navíc logicky a nevyhnutelně vyústí v nastolení lidské svobody, definované Marxem jako beztřídní a bezstátní komunismus. Jinými slovy, svoboda je jako možnost obsažena v lidské přirozenosti a historie představuje logické a nevyhnutelné uskutečnění této vrozené vlastnosti.

Pokud se na Marxovu koncepci zadíváme ve srovnání s filozofickým systémem německého idealisty G. W. F. Hegela, můžeme vidět, že Marxova teorie je povětšinou převyprávěná Hegelova filozofie dějin.

Podle Hegelova pohledu historie představuje následnost vnějších forem, fenomenologii cesty lidského ducha nebo mysli směrem k pochopení své skutečné podstaty. Pro Hegela se lidské

vědomí vyvíjí prostřednictvím série protikladů. Každý druh lidského vědomí zahrnuje protikladné myšlenky, které přivedou vědomí do další fáze. Tento vývoj, zvláště v oblasti filozofie, představuje cestu lidské mysli neboli ducha směrem k pochopení, že je součástí a projevem, ducha nebo mysli Boha. Toto poznání pro Hegela zakládá lidskou svobodu.

Marx a Engels vysloveně citují hegeliánskou filozofii jako jeden ze tří zdrojů svého světonázoru společně s francouzským socialismem a britskou politickou ekonomií. Podle mého názoru ale hegeliánství není pouze jedním ze zdrojů marxismu a marxismus nejlépe pochopíme jako variantu hegeliánského systému.

V doslovu ke druhému německého vydání *Kapitálu*, napsanému v roce 1873, Marx popisuje svůj vztah k Hegelovi následujícím způsobem (omlouvám se za dlouhou citaci):

„Moje dialektická metoda je nejen odlišná od hegeliánské, ale je vzhledem k ní přímo protikladná. Pro Hegela je životní proces lidského mozku, tj. proces myšlení, který pod jménem ´Idea´ dokonce transformuje do nezávislého subjektu, demiurgem skutečného světa a skutečný svět je pouze vnější, zjevnou formou ´Ideje´. Podle mne naopak ideál není nic více, než materiální svět, reflektovaný v lidské mysli a přeložený do formy myšlenek.

Mystifikující stránku Hegelovy dialektiky jsem kritizoval již před třiceti lety, v době, kdy byla stále v módě. Ale právě když jsem pracoval na prvním svazku Kapitálu, bylo oblíbenou zábavou rozmazlených, arogantních, upadlých epigonů, kteří dnes mají v kulturním Německu silné slovo, zacházet s Hegelem stejně jako statečný Moses Mendelssohn v Lessingově době zacházel se Spinozou, tj. jako s ´mrtvým psem´. Otevřeně jsem se tedy zapřísahal, že budu žákem tohoto mocného myslitele a dokonce i právě nyní a tady, v kapitole o teorii hodnoty jsem koketoval s výrazovými prostředky, které mu byly vlastní. Mystifikace, kterou dialektika trpí v Hegelových rukou, mu ale v žádném případě nezabraňuje být prvním, kdo prezentoval své všeobecné dílo soudržným a vědomým způsobem. Stojíme na jeho ramenou. Musíme ho ale obrátit na hlavu, abychom objevili racionální jádro pod mystickou slupkou“.

(Kapitál. Sv. 1, tamtéž, str. 19-20)

Zatímco ale Marx trvá na tom, že převzal Hegelovu dialektiku a převrátil ji „z hlavy na nohy“, což znamená zakotvil na materiální bázi, Marxova teorie zůstává stejně idealistická jako teorie jeho učitele: pod následností materiálních ekonomických forem (výrobních způsobů) v Marxově schématu leží to, co se ve skutečnosti odehrává, evoluce lidské práce, pojaté jako esence nebo substance. Navzdory všem nárokům na to, že je materialista, Marx pouze nahradil Hegelovu mysl nebo ducha další filozofickou substancí, to jest lidskou prací. Hegelova fenomenologie mysli se stala Marxovou fenomenologií práce. Nahlíženo tímto způsobem, Marxova teorie je čistá a především idealistická filozofie.

Nicméně v Kapitálu a dalších „dospělých“ dílech je filozofický/hegeliánský jazyk, tak zjevný v Marxových takzvaných „raných“ pracích, očividně dosti zredukován. Výsledkem je, že jeho „dospělé“ práce a marxistický systém jako celek byly marxisty přijaty a obhajovány jako vědecké.

Tato obhajoba postupně dosáhla až fraškovité formy. Například francouzský komunistický filozof Louis Althusser strávil většinu života tím, že se snažil narýsovat přesnou dělící čáru mezi „nedospělým“, filozofickým Marxem a „dospělým“, vědeckým Marxem. V celé řadě knih a dalších prací pravidelně posouval toto datum stále hlouběji do Marxova mládí. Zjevně stále nacházel další filozofický obsah, o kterém se dříve myslelo, že je vědecký.

Mohl si ušetřit mnoho starostí. Skutečností zůstává, že celý marxismus, nejen „mladý Marx“, je filozofický. Marxismus je filozofie, nikoli věda.

Kapitola III

Nadhodnota

Po diskusi na téma komodit a hodnoty Marx obrací svou analýzu kapitalistického vykořisťování směrem k produkci nadhodnoty. Pro Marxe je to srdce kapitalistického výrobního způsobu. Pokud chceme pochopit, jak je nadhodnota produkována a porozumět, jakou roli hraje v Marxově analýze, musíme nejprve pochopit, co Marx míní pod pojmem „vykořisťování“.

Vykořisťování

Podle Marxe všechny třídní společnosti spočívají jako na své „materiální základně“ na skutečnosti, že v jistém stádiu společenského vývoje produktivita práce dosáhne hodnoty, kdy může produkovat ekonomické přebytky. Znamená to, že daná skupina lidí může v danou dobu vyrobit ekonomické produkty, kterých je více, než prostředků k pouhému přežití svých rodin v daném období.

Tyto přebytky vytvářejí základnu pro zrození vládnoucí třídy, nepočetné elity, nevykonávající žádnou produktivní práci, která si ovšem přisvojuje přebytky, vytvořené pracující třídou nebo třídami. Kromě toho, že vládnoucí třídě umožňují život v luxusu, přebytky jsou použity na udržování dominantního postavení této třídy a příslušných ekonomických vztahů, především prostřednictvím státu. Produkce ekonomických přebytků a jejich přivlastnění vládnoucí třídou zakládá to, co Marx s Engelsem nazývají „vykořisťováním“.

V marxistickém systému koncepce vykořisťování hraje klíčovou a určující roli. Všechny třídní společnosti jsou za prvé charakterizovány skutečností, že jsou založeny na vykořisťování, které vůbec umožňuje jejich existenci. To je rozlišuje od beztřídních společností, včetně primitivního komunismu a socialismu/komunismu, následujícího po svržení kapitalismu, o němž se tvrdí, že již nebude vykořisťovatelský.

V Marxově analýze jsou třídní společnosti navíc rozlišeny podle způsobu, jakým je vykořisťování prováděno. V před-kapitalistických společnostech bylo vykořisťování zjevné a přímé. Za otrokářského výrobního způsobu například byl veškerý produkt otrocké práce, včetně nadhodnoty, přímo přivlastněn otrokářem, který pak část poskytl otrokovi nazpět ve formě potravin a šatů. Ve feudálních společnostech byli nevolníci povinni odpracovat určitý počet dnů v týdnu na půdě, určené pro potřeby pána nebo poskytnout určitý díl toho, co vypěstovali, popřípadě stanovenou peněžní částku.

Zde nevolníci zjevně produkovali nadhodnotu pro pány. V kontrastu vůči takovým systémům je vykořisťování za kapitalismu skryté a nepřímé. Třída výrobců, pracující třída neboli proletariát, není podle Marxe vlastněna, společensky připoutána nebo legálně podřízena kapitalistické

třídě. Legálně jsou pracující svobodní. Pracující a kapitalisté společně participují na trhu jako vlastníci a prodejci komodit. Pracující prodávají svoji komoditu, tedy pracovní sílu, kapitalistům a obdrží mzdy, za které si nakupují potraviny, šaty apod. od jiných výrobců komodit. Prostřednictvím tohoto formálně a legálně rovnoprávného vztahu, který se na povrchu nezdá být vykořisťovatelský, jsou však pracující kapitalisty vykořisťováni. Kapitalismus je jedinou třídní společností, založenou na nepřímém typu vykořisťování a snaha vědecky prokázat, že k tomu dochází, je hlavním účelem Marxovy analýzy kapitálu. Nazývá to „tajemstvím kapitalistické produkce".

Produkce nadhodnoty

Pro Marxe klíč k odemknutí tohoto tajemství leží v pochopení unikátní podstaty komodity, kterou pracující prodávají kapitalistům: pracovní síly.

Pracovní síla se kvalitativně liší od dalších komodit, používaných kapitalisty ve výrobním procesu. Když jsou další komodity (suroviny, nástroje a stroje) používány ve výrobě, hodnota v nich vtělená odchází najednou nebo po nějaké době (jak jsou spotřebovány) do komodit, které jsou produkovány. Během tohoto procesu ale hodnota není vytvářena nebo ničena, ale zůstává konstantní, což je důvod, proč Marx nazývá tyto prvky produkce „konstantní kapitál". V kontrastu vůči dalším komoditám pracovní síla vytváří hodnoty (protože pro Marxe je práce zdrojem všech hodnot). Výsledkem je, že práce je jediná komodita, která, když je spotřebována ve výrobě, je schopná vytvořit vyšší hodnotu, než vlastní. Z tohoto důvodu ji Marx nazývá „proměnlivý kapitál".

Hodnota dané komodity se podle Marxe rovná objemu průměrné práce, nezbytné k její výrobě, a hodnota pracovní síly je tedy v dané chvíli rovna objemu práce, nezbytné k vyprodukování této pracovní síly. Jinými slovy, hodnota pracovní síly je rovna objemu práce, nezbytné k přežití pracujícího a jeho rodiny v dané době (tak, aby děti mohly zaujmout místo rodičů, kteří už nebudou schopni pracovat). Protože produktivita práce za kapitalismu je taková, že může produkovat ekonomický přebytek, pracující a jejich děti mohou jeden den přežít za objem hodnoty, která se rovná méně, než ekvivalentu celého pracovního dne: ekvivalentu pěti hodin práce. To je, co kapitalista platí pracujícímu. Tento objem času, který pracující stráví při výrobě hodnoty své pracovní síly, Marx nazývá „nezbytná pracovní doba".

Když ale kapitalista najímá pracujícího na jeden den, používá jeho pracovní sílu po celý pracovní den, dejme tomu osm hodin. Během této doby pracující vyrobí komodity, které se rovnají osmi hodinám práce. Jak jsme ale již viděli, pracujícímu se zaplatí pouze ekvivalent například pěti pracovních hodin. Rozdíl – to, co pracující vyprodukuje během třech hodin – který Marx nazývá „přebytkem pracovní doby" – náleží kapitalistovi. To je „nadhodnota". Je vtělena do komodit, které pracující produkuje a je „uskutečněna", tj. vyměněna za peníze ve chvíli, kdy kapitalista prodává své zboží.

Jinými slovy během celodenní práce každý pracující vyrobí ve smyslu hodnoty nejen to, co potřebuje ke svému přežití po tuto dobu, ale rovněž dodatečný objem hodnoty, nadhodnotu, kterou si přivlastní kapitalista, dokonce i když se kapitalista nijak nepodílel na produktivní práci, nutné k vyprodukování komodity. V Marxově analýze toto představuje unikátně kapitalistickou formu vykořisťování: produkce a přivlastňování nadhodnoty.

Tento proces je umožněn vztahem (protikladem) užitné a směnné hodnoty pracovní síly. Když kapitalista najímá pracujícího za mzdu, zaplatí směnnou hodnotu jeho pracovní síly, tedy tolik, kolik stojí, aby byla vyprodukována. V tomto procesu ale kapitalista získává právo na použití užitné hodnoty jeho pracovní síly. To je konkrétní práce pracujícího, které zahrnuje i jeho/její

schopnost vytvářet nadhodnotu. Kapitalisté platí pracujícím mzdy, založené na počtu hodin, které odpracovali nebo kolik toho vyprodukovali, takže se při zběžném pohledu zdá, jakoby si kapitalista kupoval skutečnou práci pracujících. Ve skutečnosti si kupuje pracovní sílu, která má v tomto smyslu hodnoty nižší hodnotu, než je hodnota produkce.

Marx uvádí toto:

„Co ho skutečně ovlivnilo (kapitalistu), byla specifická užitná hodnota, kterou komodita (pracovní síla) disponuje tím, že je nejen zdrojem hodnoty, ale větší hodnoty, než má sama. To je speciální služba, kterou kapitalista očekává od pracovní síly a v této transakci jedná v souladu s ´věčnými zákony´ směny komodit. Prodejce pracovní síly si podobně jako prodejce jakékoli další komodity uvědomuje její směnnou hodnotu a dává sbohem své užitné hodnotě“.

(Kapitál, sv. 1, tamtéž, str. 193)

Morálka nebo věda?

Pro marxisty je teorie nadhodnoty jedním z nejpřesvědčivějších aspektů Marxovy analýzy kapitalismu. Mimo jiné zdánlivě prokazuje, že kapitalismus je vykořisťovatelský systém. Podobně ale jako světonázor, jehož je součástí, se tento filozofický argument vydává za vědecký.

Poukazuje na to již Marxova terminologie: samotný způsob, jakým používá slovo „vykořisťování“. V běžném smyslu má „vykořisťování“ morální konotace. Znamená, že s lidmi se zachází nečestně a nespravedlivě. Prohlásit, že pracující jsou vykořisťováni, obvykle znamená říci, že jsou přinuceni více pracovat, nebo že se jim platí méně, než je nějakým způsobem přiměřené. Stavět se proti vykořisťování a požadovat jeho ukončení je v tomto standardním významu morální nebo etický postoj, který je obvykle doprovázen pocity jako sounáležitost, soucit nebo pobouření.

Marx nejen termín vykořisťování používá, ale nasazuje ho se všemi v podstatě nedotčenými morálními konotacemi. Marxovy práce jsou celé prostoupeny morálními pocity – nesouhlasem, zhnusením, hořkostí, pobouřením. Sám Marx navíc byl jasně motivován těmito emocemi: proč by jinak strávil většinu svého života zkoumáním, odhalováním a snahou svrhnout to, co přirozeně považoval za nelidský a prohnilý systém?

Marx ve skutečnosti útočí na kapitalismus z morálních pozic. Soudí a odsuzuje jej na základě dvou propojených standardů. První, mohutně osvětlený během Francouzské revoluce a sahající zpět až k ranému křesťanství, pokud ne rovnou ke starověkému judaismu, je víra v lidskou rovnost (jedná se o morální rovnost, protože lidské bytosti jinak nejsou rovnocenně obdařeny). Protože lidské bytosti jsou si morálně rovné, říká tento soud, mělo by se s nimi tak zacházet. Marx ve skutečnosti odsuzuje kapitalismus za to, že rovnost definuje abstraktně a omezeně a požaduje, aby rovnost byla rozšířena z politické a justiční sféry, kde je zanechala Francouzská revoluce, do říše ekonomiky a společnosti. Jinými slovy, trvá na tom, aby rovnost byla skutečná, nikoli formální.

Tento požadavek rozšířit a redefinovat rovnost vede k tomu, že Marx se hlásí k druhému standardu vztahů, podle něhož soudí kapitalismus. To je socialismus, v němž nebude existovat žádné přivlastňování nadhodnoty vládnoucí třídou. Marxův morální argument proti kapitalismu je dvojí: A) systém je nespravedlivý, B) věci nemusí být takové, existuje jiný způsob, jak uspořádat společnost, který není založen na vykořisťování a všem, co zahrnuje.

Navzdory tomu Marx potlačuje a v jistém smyslu popírá tento morální argument. Jeho obhajoba socialismu, tvrdí, není morální, ale vědecká. Morální argumenty zjevně odmítá, dokonce je

zesměšňuje. Je nám řečeno, že takové argumenty, jsou charakteristické pro „maloburžoazní“ kritiky kapitalismu, ne marxisty.

V předmluvě k Bídě filozofie, jedné z Marxových prací, polemizujících s podobnou Proudhonovou kritikou, se Engels vyjádřil následujícím způsobem:

„Podle zákonů buržoazní ekonomiky většina produktu nenáleží pracujícím, kteří ji vyprodukovali. Pokud nyní prohlásíme, že to je nespravedlivé, že by tomu tak nemělo být, pak to bezprostředně nesouvisí s ekonomikou. Pouze říkáme, že tato ekonomická skutečnost je v protikladu vůči našemu morálnímu smyslu. Marx tedy nikdy nezakládal své komunistické požadavky na tomto, ale na nevyhnutelném zhroucení kapitalistického výrobního způsobu, k čemuž každodenně dochází před našima očima ve stále větší míře“.

(Friedrich Engels, předmluva k prvnímu německému vydání *Bídy filosofie*, 1884, str. 11)

Jinými slovy podle Marxe jeho argument pro socialismus není založen na etice, ale předpokládané skutečnosti, že kapitalismus se nevyhnutelně zhroutí a (dokončeme jeho myšlenku), bude nahrazen socialistickou společností.

Pouhé prohlášení tohoto typu ale nijak nezakrývá Marxův morální argument pro socialismus. Ve skutečnosti se pro Marxe vědecké a morální argumenty překrývají. Je tomu tak, protože stejně jako Hegel i Marx tvrdil, že historie a morálka se v konečném smyslu spojuje ve smyslu uskutečnění toho, co je považováno za morálně vhodné (socialismus). Výsledkem je, že Marxovy morální argumenty a jeho takzvaně vědecké argumenty se promíchávají a navzájem podporují. Marx ale své morální argumenty neustále skrývá za vědeckými. Tato kombinace morálních a vědeckých argumentů společně s nárokem na to, že argumenty vůbec nejsou moralistické, marxismu propůjčuje mocnou účinnost. Když vám někdo sdělí, že vaše touha po skutečně spravedlivé společnosti je nejen vědecky zakotvená, ale i předpovídaná, pak je v tom cosi hluboce uspokojivého.

Samozřejmě je jedna věc tvrdit, že socialismus je nevyhnutelný (nebo vysoce pravděpodobný) a druhá věc to prokázat. Pokud to ovšem nemůže být prokázáno, pak se tedy Marxův nárok na vědeckou podstatu jeho typu socialismu hroutí.

Marx nedokazuje, že socialismus je nevyhnutelný, pouze tak zdánlivě činí pomocí metody, kterou jsme již předvedli: tím, že to prostě tvrdí od samého počátku. Zakládat vlastní argumenty na tvrzeních, které samy o sobě předurčují závěry – je Marxova metoda, zjevná v jeho diskusi o kapitalistickém vykořisťování.

Vykořisťování podle definice

Za prvé, spíše než aby prokázala, že kapitalismus je vykořisťovatelský, Marxova prezentace ve skutečnosti opakuje to samé jinými slovy – tedy plyne ze své vlastní definice. Práce je zdrojem veškeré hodnoty a kapitálu, jak budeme diskutovat dále, je tedy akumulovaná práce, kterou kapitalisté vyvlastnili od pracujících (to jediné, čím je Marx definuje) vykořisťovatelská podle definice. Jinými slovy protože podle Marxovy definice veškerá hodnota je vystopovatelná až k práci, celý produkt náleží těm, kteří pracují, tedy pracujícím. Jakékoli teoreticky produktivní přispění kapitálu, státu nebo jakéhokoli dalšího sociálního faktoru, se nikdy nediskutuje, je prostě vypuštěno.

Navzdory skutečnosti, že celá jeho demonstrace vykořisťovatelské podstaty kapitalismu spočívá na jedné jediné definici, Marx nikdy zjevně neargumentuje ve její prospěch (že práce je zdrojem veškerých hodnot). Pouze to prohlašuje a bere za dané. Jak otevřeně přiznává, jeho kon-

cepce hodnoty společně s mnohým dalším z jeho analýzy bylo původně vyvinuto Smithem a Ricardem. Marx to převzal, určitým způsobem modifikoval a pak použil pro vlastní účely, mimo jiné proto, aby demonstroval, že kapitalismus je vykořisťovatelský a ukázal, jak k tomuto vykořisťování dochází. Je tedy ironické, že Marx se spoléhá na autoritu buržoazní ekonomie (i když podle jeho názoru stále vědecké), aby zakotvil vlastní tvrzení. Ve skutečnosti říká – podívejte se, vlastní věda kapitalismu demonstruje, že kapitalismus je vykořisťovatelský.

Pokud je ale Marxova definice chybná, pokud práce není jediným zdrojem hodnoty a kapitál nemůže být jednoduše popsán jako akumulovaná práce, pak se tedy Marxův argument neudrží, přinejmenším pokud nebude významně opraven. Krátce řečeno, zatímco se může zdát, že Marx prokázal vykořisťovatelskou podstatu kapitalismu, ve skutečnosti tak neučinil. Prostě ji jako takovou definoval.

Vykořisťování – pouze ekonomické?

Kromě toho, že kapitalismus pouze definoval jako vykořisťovatelský, Marx používá termín vykořisťovatelský selektivním a samoúčelným způsobem, aby nenápadně podpořil svoji argumentaci.

V marxistické teorii se vykořisťování vyskytuje pouze ve světě materiální produkce: jediné oblasti, v níž byl tento termín kdy používán. Marxisté trvají na tom, že to je rovněž jediná sféra, v níž je správně používán. Hierarchické společnosti ale zahrnují různé typy utlačovatelských vztahů kromě toho, co Marx označuje jako vykořisťování. Za kapitalismu například existuje bílá nadřazenost a rasismus, mužský šovinismus a sexismus, politická nadvláda a autoritářsko intelektuální psychologické vztahy očividné v náboženských systémech a politických ideologiích. Podle mého názoru tyto utlačovatelské vztahy jsou zásadní charakteristikou systému a nikoli pouze reflexí nebo odvozeninou údajně podstatnějšího vztahu ekonomického vykořisťování, jak tvrdí marxisté.

Formy, které na sebe tyto ne-ekonomické vztahy berou za kapitalismu Marxova analýza kapitalistického vykořisťování efektivně vysvětluje velmi prapodivným způsobem.

Politicko / sociálně organizační vykořisťování

Vezměme si například vztah mezi vůdci a řadovými členy jakékoli hierarchické organizace, například oficiálních odborů, církve nebo politické strany. Co se týče řadových členů, tak ti dobrovolně vstupují do organizace a podílejí se na jejích aktivitách, protože souhlasí s programem, cíli a metodami. V různé míře organizaci věnují svůj čas, energii, myšlení a peníze a dokud ta dosahuje svých cílů, členové zažívají uspokojení, protože vidí, jak je dosahováno jejich vlastních cílů. Jinými slovy členové dobrovolně participují na organizaci a něco z toho mají, něco, o čem si myslí, že se to přibližně a přinejmenším rovná energii a dalším zdrojům, které ji věnují.

Skutečné výhody takového uspořádání ale plynou vůdcům organizace. Čím je organizace hierarchičtější, tím více upevňuje moc lidí na vrcholu hierarchie. Protože vůdci v konečném důsledku činí rozhodnutí o aktivitách a směrování organizace (a činí tak dokonce i v relativně demokratických skupinách), je to primárně jejich moc, vliv a status, co se ve společnosti zvyšuje. Organizace slouží jako nástroj na prosazování jejich zájmů, posilování jejich snah a svého druhu páka fungující pomocí mobilizace zdrojů řadových členů.

V jakém zásadním rysu se vztah, který jsme právě popsali, liší od toho, který popisuje Marxova analýza jako kapitalistické vykořisťování? Vůdci využívají energii, myšlení a zdroje členů organizace, aby zvyšovali vlastní moc a podobně jako kapitalisté tak činí prostřednictvím svobodné

směny. Členové nejsou podváděni. Připojují se dobrovolně a ze své participace něco mají (jinak by se nepřidali nebo nezůstali členy). Prostřednictvím tohoto vztahu ale pouze slouží zájmům svých vůdců. To je podle mého soudu forma vykořisťování.

Dokonce i řádné, tradiční a patriarchální manželství, v němž manžel fyzicky ani mentálně nezneužívá ženu, v němž manželka pracuje a určitou měrou se podílí na rozhodování, vykazuje stejnou dynamiku. Na úrovni v jaké manžel dominuje vztahu a vydává základní rozhodnutí, hlavní výhody takového uspořádání užívá on. On nasměrovává snahy své manželky směrem k vlastním cílům, jakkoli je může sdílet. Manželka z tohoto vztahu něco má a její participace, přinejmenším legálně a formálně, je dobrovolná. Její snahy ale povětšinou slouží pouze pro naplnění manželových cílů. Zde se rovněž, zdá se mi, objevuje vykořisťování.

Nezapomeňme, že vztah mezi státem a obyčejným občanem v takzvaně demokratických společnostech má totožný základní charakter. Teoreticky jsou občané svobodní: máme občanské svobody, můžeme zakládat politické strany a další instituce, abychom prosazovali svá práva a zájmy, dokonce můžeme volit (přinejmenším někteří z nás tak činí), abychom určili, kdo sestaví vládu. Jak nám bylo řečeno během Studené války, pokud se nám to nelíbí, můžeme se odstěhovat do jiné země.

Navzdory této svobodě jsme ale utlačováni a tvrdím, že vykořisťováni. Stát není naším vlastním nástrojem, ale představuje mocenský aparát, jehož funkcí je udržovat stávající společenský systém, v jehož rámci většina lidí slouží potřebám nepočetné vládnoucí třídy. Navíc nám odebírá jak peníze, tak práci, aby posloužil těmto účelům. Představuje rovněž mocenskou páku, jejíž pomocí elita ve vlastním zájmu mobilizuje energii a další zdroje těch, kteří se nalézají níže ve společenské hierarchii.

Ve skutečnosti jakýkoli vztah mezi lidmi, v němž jeden člověk nebo skupina pomocí politické moci, legálního statusu nebo pouze pomocí síly osobnosti nutí jiného člověka nebo lidi prospívat jejich zájmu, má vykořisťovatelský charakter.

Společné všem vztahům, které jsme popsali, je to, že A) jeden člověk nebo skupina disponuje autoritou neboli mocí nad jiným nebo dalšími, B) tato moc je používána k prosazování zájmů těch, kteří ji vlastní, což samotnou moc zpětně posiluje a C) utlačovatelský charakter těchto vztahů je zastírán skutečností, že ti, kdo do nich vstoupili, tak učinili zdánlivě dobrovolně. Pomocí těchto vztahů jsou lidé na vrcholku hierarchie schopni nasměrovat aktivity níže postavených lidí a používat je pro své účely. Lidé dole jsou vykořisťováni ve stejném smyslu, v jakém Marx popisuje vztahy mezi kapitalistou a pracujícím.

Pokud nahlížíme na věci takto, pak Marxovo vykořisťování je pouze specifickou ekonomickou variantou a projevem obecnějšího typu sociálního vztahu, charakterizujícího kapitalistickou společnost, na němž je zjevně založena. Teoreticky by se ten, kdo analyzuje podstatu kapitalismu jako společenského systému, měl obecně zaměřit na utlačovatelské vztahy typické pro systém. Ještě lépe by se měl pokusit odhalit vlastnosti, společné všem takovým vztahům, to jest objevit podstatu obecnějších sociálních vztahů, jejichž je ekonomické vykořisťování pouhou variantou. Namísto toho se Marx zaměřuje na ekonomickou oblast a svévolně si vyhrazuje používání pojmu vykořisťování pouze pro ni.

Ekonomika jako základ

Toto rozhodnutí plyne z Marxova tvrzení (a odráží jej), že události, k nimž dochází v ekonomické oblasti, determinují vývoj zbytku společnosti. Tato pozice, která je základem celého Mar-

xova světonázoru, je přesně to, co musí být prokázáno, pokud má mít Marxova analýza kapitalismu jakoukoli vědeckou platnost. K tomu však nikdy nedošlo. Není to demonstrováno ani argumentačně podpořeno. Je to prostě tvrzeno. Jakmile k tomu dojde, pak je Marxův „důkaz“, že socialismus je nevyhnutelný, z dobré poloviny hotov.

Jedním z důvodů, proč Marxovi mohl projít takový typ argumentace je skutečnost, že jeho koncept, pokládající ekonomiku za determinující faktor společenského vývoje, je na první pohled očividně platný. Koneckonců, lidé musí jíst, šatit se a mít střechu nad hlavou, pokud chtějí přežít a dělat cokoli dalšího, jako například mít děti, založit stát, produkovat umění a vědu, účastnit se náboženských aktivit apod. Ekonomická aktivita se zdá mít v tomto smyslu fundamentální důležitost a je tedy podle všeho rozumné uvěřit, že materiální produkce je základem, z něhož povstávají a odvíjejí se všechny ostatní rysy společnosti. Tento závěr se zdá pravdivý zvláště ve vztahu ke kapitalistické společnosti, v níž ekonomická stránka - průmysl, obchod, vývoj technologie – získala ve srovnání se staršími společnostmi obzvláště dynamický charakter. V kapitalismu předcházejících společnostech je někdy téměř nemožné rozlišit samostatnou ekonomickou sféru).

Tato úvaha byla pravděpodobně klíčová ve vývoji Marxova a Engelsova světonázoru. V době, kdy rozvíjeli svoji teorii, se evropská společnost nacházela v prudkém pohybu. Kapitalistický průmysl rychle rostl, zvláště v Anglii, ale také v dalších zemích a v průběhu toho procesu měl zásadní dopad na společnost jako celek.

Růst průmyslu rozšířil řady dělnické třídy a odsoudil dělníky k životu ve špinavých a nemocemi prolezlých slumech. Působil pravidelné ekonomické krize, které znamenaly uzavírání důležitých průmyslových odvětví na měsíce, ne-li na celé roky, a vyhazovaly z práce miliony lidí. Dělníci v reakci na to pořádali stávky a organizovali masová hnutí za zlepšení svého sociálního postavení a získání politických práv. Někteří dělníci společně s angažovanými intelektuály rozvíjeli socialistické, anarchistické a další radikální myšlenky. Zdá se, že tento vývoj nemalou měrou přispěl k revolucím z let 1830 a 1848. Předtím ve stejném procesu na minulé fázi vývoje podle všeho vyvolal Francouzskou revoluci, nejmocnější společenský převrat oné doby. Krátce řečeno v době, kdy Marx a Engels rozvíjeli své ideje, se zdálo být téměř jisté, že vývoj kapitalistického průmyslu a ekonomické aktivity obecně přetváří celou společnost.

Marxův pohled na determinující roli ekonomické aktivity se rovněž zdál průchozí ve světle skutečnosti, že pokud se zadíváme zpět do historie, zdá se, že z údajně chaotických událostí, tendencí a protipohybů se vynořuje jakýsi vzorec, představovaný rozvoje techniky a ekonomické moci. Ať už v historii došlo k čemukoli dalšímu, naše technická vyspělost a ekonomická moc jistě vzrostla a souvisejícím způsobem se proměnily všechny další oblasti společenského života.

Je jedna věc uvědomit si, že vývoj materiální produkce má značný význam a dokonce se možná jedná o převládající faktor společenského života, který sehrál významnou roli v utváření naší historie. Je ovšem něco zcela jiného následně tvrdit, že se jedná o faktor určující, tedy ten, který je v konečném důsledku zodpovědný za charakter a vývoj všech ostatních oblastí společnosti a vlastně společnosti jako celku.

Otázka determinismu – jestli daný jev nebo událost se může rozvíjet nebo přímo a jasně způsoben dalším jevem nebo událostí – je komplikovaná a velmi dlouho se o ní vedou spory. Je to jedna z dosud nevyřešených otázek a podle mého názoru nebude nikdy vyřešena. Přestože nemáme příliš prostoru pro diskusi o této otázce, nemohu odolat a připojím několik poznámek.

V Marxově době byly vědecké zákony pokládány za deterministické. Věřilo se, že všechny jevy jsou přímo nebo jedinečně determinovány jevy předchozími a víceméně neexistuje prostor

pro náhodu. Jinými slovy, věci se odehrávají tak, jak se odehrávají a nemůže tomu být jinak. V této koncepci to, co lidé nazývají náhodou, pouze odráželo naši nevědomost o skutečných příčinách daných událostí.

Otázka determinismu je integrálně spojena s problémem schopnosti předpovídat. Deterministická podstata vědeckého zákona je reflektována a odhalována pomocí své schopnosti umožnit nám předvídat budoucí stav daného systému nebo struktury. Podle deterministického pohledu pokud by jeden člověk (všemocný pozorovatel) znal přesnou pozici všech částic ve vesmíru, mohl by pomocí fyzikálních zákonů předpovídat přesný budoucí stav vesmíru (to například tvrdil velký francouzský astronom Laplace). V Marxově době většina vědců věřila, že všechny aspekty přírody mohou být vysvětleny teoriemi, majícími tuto prediktivní schopnost, takže se všeobecně věřilo, že veškerá přírodní realita je v tomto smyslu determinována.

Marxova koncepce vědy je skrznaskrz zakotvena v tomto dobovém pohledu. Myslel si, že sociální realita je determinována stejným způsobem jako fyzikální svět a myslel si, že vyvíjí srovnatelnou vědu o společnosti a vědeckou formu socialismu. Jinými slovy, snažil se rozšířit vědu, chápanou v dobových souvislostech, do světa sociálních jevů. Nebyl přitom jediný a před ním se o to samé snažil francouzský socialista Henri Saint-Simon. Saint-Simonův žák Auguste Comte je považován za zakladatele moderní sociologie.

Od té doby jsme si ovšem postupně uvědomili, že zatímco některé vědecké teorie, například teorie relativity, jsou deterministické, tak další, například ty, které se zabývají světem subatomových částic (kvantová mechanika), nejsou a nemohou být deterministické. V případě kvantové mechaniky není dokonce možné ani určit přesný současný stav (specificky přesnou pozici a hybnost) jakékoli dané subatomární částice nebo souboru částic, a to ani nemluvě o budoucí částici. Vše, k čemu můžeme dospět, je pravděpodobné vyjádření. Další oblasti fyziky, například termodynamika (teplo), fyzika kapalin a souvisejících jevů (která odhaluje jev zvaný chaos) a většina biologie, je rovněž pouze pravděpodobná.

Vědci a filozofové vědy příliš neví, co si o tom všem mají myslet a neustále pokračuje intenzivní debata. Týká se přinejmenším dvou otázek, které se navíc zdají být neoddělitelně propojeny. První otázka se táže, co skutečně existuje, což znamená jestliže události jsou ve skutečnosti determinovány ve smyslu, že jsou jedinečně určeny předchozími událostmi. Druhá otázka se ptá po síle našich vědomostí, jestli můžeme přesně uchopit realitu a následně předvídat budoucí události. Realita tedy klidně může být determinována, ale limity našich současných teorií nebo naše neschopnost přesně pozorovat jevy nám zabraňuje činit přesné předpovědi budoucího vývoje. To byla v podstatě pozice Alberta Einsteina ve vztahu k filozofickým problémům, nastoleným kvantovou mechanikou. Je také možné, že realita není determinována a že limity našich teorií reflektují tento nepředurčený charakter reality a zdá se, že předpovídat lze pouze některé rysy reality, nebo jsou předurčeny patrně jen některé oblasti reality (fyzikální makrosvět), zatímco další (svět subatomárních částic) nejsou. To je interpretace, přijímaná většinou současných vědců.

Problémy, související s otázkou determinismu v těchto oblastech se stávají mnohem naléhavějšími v oblasti sociálního života, to jest pole, studovaného historií, ekonomikou, sociologií, politologií, psychologií, kulturologií apod. Sociální život je neskutečně komplexní a zde se problém toho, co můžeme a nemůžeme vědět, stává na první pohled téměř nepřekonatelný.

Uvažte jakoukoli sociální nebo historickou událost. Je do ní zapojeno příliš mnoho faktorů, příliš mnoho jednotlivců s vlastními idejemi, vkusem, emocemi a historií. Vidíme tolik externích faktorů jako geografii, klima, ekonomické podmínky, politický vývoj, společenské zvyky, národní

tradice atd. Je nemožné je všechny identifikovat a je zcela nemožné přijít s vyčerpávajícím vysvětlením proč přesně došlo k této události a ne k jiné a jak vlastně k ní došlo. Výsledkem je, že společenské vědy v procesu vytváření deterministických teorií pokročily naprosto minimálně, pokud vůbec. Jsme schopni předpovídat přinejlepším miniaturní segmenty společenského života. Je možné, že sociální realita je přísně determinována, ale složitost sociálního života a výsledné limity našich vědomostí nám zabraňují přesně porozumět tomu, proč došlo k dané historické události nebo vyslovit předpověď o budoucím vývoji – což se ale rovná prakticky témuž, jako kdybychom řekli, že sociální život není vůbec determinován. Jinými slovy, když dojde na sociální otázky, tak na základě současných vědomostí nemůžeme budoucnost vůbec předpovídat.

Marx ale tvrdil, že právě toto dokáže. Reflektoval dobové koncepce a trval na tom, že A) sociální realita je determinována stejně jako fyzikální makrosvět, B) že ve skutečnosti objevil zákony společenského vývoje a C) podle těchto zákonů předpověděl budoucnost lidské společnosti, tedy zhroucení kapitalismu a nastolení socialismu. Ve světle toho, co nyní víme, ale můžeme rozpoznat, že Marxovo tvrzení, jak jeho širší součást, tak specifické tvrzení o vývoji výrobního způsobu, determinujícím evoluci celé společnosti, není nic více, než extravagantní rétorika.

Dokonce i na méně filozofické úrovni můžeme vidět, že Marxovo tvrzení o determinujícím charakteru materiální produkce je zpochybnitelné.

V odpovědi na naši diskusi o ne-ekonomických vztazích, charakterizujících kapitalismus, by marxisté argumentovali, že tyto vztahy jsou samy o sobě založeny na ekonomickém vykořisťování. Důkazem má být, že byly vyvolány vývojem v ekonomické sféře, specificky expanzí komoditní produkce na úroveň, kdy dominuje ekonomickému a společenskému životu. Předtím byly sociální vztahy omezeny v rámci přímých, explicitně definovaných a zvykově udržovaných vztahů nadvlády a podřízenosti, které charakterizovaly například otrokářské a feudální společnosti. Pouze v souvislosti s vývojem komoditní produkce a kapitalismu byly umožněny další, svobodnější typy hierarchických vztahů. Podle marxistických argumentů to tedy byla změna materiální produkce, která vyvolala a způsobila změny v sociální sféře.

Tento argument ale není schopen vysvětlit, jak začal tento proces – vývoj a eventuální společenská dominance komoditní produkce. Ta existovala po tisíce let před obdobím, ve kterém začala podkopávat feudalismus a pokládat základy kapitalismu. Stále ale zůstávala podřízená dominantním ekonomickým, sociálním a politickým formám, v jejichž rámci existovala. Jinými slovy nevedla ke zničení společností, v nichž působila a následně k vytvoření kapitalismu. Co se tedy ve feudální společnosti odehrálo, že umožnilo zahájení tohoto procesu, transformujícího celý svět?

Marxista by se na odpověď podíval z hlediska materiální produkce, ale pro mne odpověď neleží v ekonomické podstatě feudalismu, ale v jeho politické a mocenské struktuře. Specificky odpověď leží ve skutečnosti, že feudalismus byl decentralizovaný a politická moc byla tak fragmentovaná, že ani stát, ani katolická církev, ani žádná jiná instituce nebyla dostatečně silná, aby prosadila svůj vliv po celé oblasti, v níž převládaly společnosti feudálního typu. Byla to právě tato decentralizovaná a omezená podstata politické moci, která umožňovala, aby se mimo sociální a právní svazky těchto společností objevovaly nové osady a města. Tato města byla kolébkami jak expanze komoditní produkce a rozvoje specifického typu sociálních vztahů, takzvaného „svobodného pracovního kontraktu“, který vůbec umožňuje kapitalistickou produkci.

Jinými slovy zatímco může být pravda, že vývoj ekonomické oblasti, který, jakmile byl nastartován, způsobil destrukci feudalismu a vývoj kapitalismu a jeho specifické kontraktuální formy hierarchických vztahů, tak tento ekonomický vývoj byl ve skutečnosti vyvolán předchozími pod-

mínkami ne-ekonomické podstaty. Mám na mysli geografii, klima a dějiny Severní Evropy, což všechno společně zrodilo politicky decentralizovanou společnost známou jako feudalismus. Ta obratem umožnila náhlou násilnou expanzi (buržoazní) svobody do této společnosti a její eventuální dobytí třídně rozdělených a státem ovládaných společností, samozřejmě včetně té naší.

Ekonomika: věda lidského chování

Pokud vynecháme čistě filozofické otázky, pak tedy hlavní důvod proč tvrdit, že jedna oblast společenského života (rozvoj výrobního způsobu), předurčuje podstatu a vývoj společnosti jako celku, je schopnost předvídat budoucí vývoj společnosti. Pokud celá společnost v konečném důsledku je předurčená vývojem jedné partikulární společenské oblasti, na které přímo spočívá, pak tedy vše, co musíme učinit, abychom předvídali budoucí sociální podmínky, je odhalit základní logiku, řídící tuto oblast a projektovat tento vývoj do budoucnosti. Tato sféra nebo sociální „faktor" pak během svého vývoje diktuje vývoj společnosti jako celku. Jinými slovy pokud jeden segment společnosti je determinujícím faktorem společenského vývoje a pokud bychom mohli objevit logiku, neboli „zákony evoluce" v této oblasti, pak bychom mohli společenský vývoj předvídat stejně dobře jako fyzik, předvídající budoucí stav vesmíru.

Nejenže to vysvětluje, proč Marx obhajoval svoji verzi toho, co bychom mohli nazvat monokauzálním sociálním determinismem, ale rovněž to vysvětluje (kromě celkové přitažlivosti jeho názorů), proč vyčlenil materiální produkci jako determinující faktor. Ze všech forem lidských vztahů se ekonomika nejsnadněji propůjčuje (zdánlivě) vědeckému zkoumání.

V době, kdy Marx a Engels formulovali svůj světonázor, filozofický postoj, který zdánlivě zakládal dobové vědecké teorie, byl materialismus, tedy víra, že základní realitou vesmíru je hmota a vědomí a ideje jsou produkty pohybu a organizace materiálních entit. Marx a Engels následně tvrdili, že vědecká teorie společnosti musí být materialistická a ze všech sociálních sfér se jim ekonomická zdála nejmateriálnější. Ekonomika zachází s materiálním objekty – nástroji, stroji, šaty, potravinami apod. V kontrastu vůči tomu politická, kulturní a světonázorová oblast zahrnuje výrazně méně materiální entity. Materiální teorie společnosti tedy musí být založena na ekonomice.

Kromě toho, že je materiální, ekonomická oblast se zdá být nejpřátelštější ke vědě ještě v jiném ohledu. Věda hledá konstantní vztahy a opakující se vzorce, které mohou být objeveny v mase na první pohled náhodných změn. Pomocí experimentů, pozorování a dalších způsobů shromažďování dat a se zdravou dávkou intuice, vědci rozvíjejí vědecké hypotézy, zamýšlené k vysvětlení zkoumaných jevů.

Tyto hypotézy jsou následně kontrolovány pomocí své schopnosti vysvětlit a případně předpovídat události. Pokud jsou hypotézy takto úspěšně potvrzeny, stávají se teoriemi a v konečném důsledku „vědeckými zákony". Pokud určitý soubor jevů nemůže být zredukován na určitou abstrakci, což znamená pokud nemůžeme rozeznat nějaké obecné a opakující se vztahy, vzorce nebo dynamiku, pak se tedy nemůže stát vědeckým materiálem.

Ze všech oblastí společnosti se ekonomika zdá být nejpříhodnější pro vědecké zkoumání. Jinými slovy ve světě ekonomiky můžeme mezi chaotickými a útržkovitými událostmi společenského života objevit vztahy, vzorce a dynamiku, schopnou zabudování do rámce vědecké teorie.

Zde například můžeme uchopit a analyzovat podstatu komodit a celkovou dynamiku trhu. Můžeme popsat abstraktního kapitalistu: někoho, jehož existence byla zredukována na touhu vydělávat peníze. Můžeme rovněž jednoduše definvoat pracujícího jako někoho, kdo musí prodávat

za účelem přežití svoji pracovní sílu. S těmito definicemi jako základem a dostatkem pečlivosti můžeme vyvinut model a v konečném důsledku celou teorii kapitalistické ekonomiky, která vylouží ne-ekonomické jevy a demonstruje, že systém se vyvíjí hmatatelně a předvídatelně.

Tvrdím, že tyto úvahy vysvětlují, proč Marxův zájem o rozvinutí vědecké základny socialismu ho přivedl k rozvinutí specifického typu „materialistické" koncepce historie a společnosti.

Návrat definice kruhem

Naneštěstí tato teorie společně s analýzou kapitalismu a jeho celkovým programem je založena na dvou předpokladech; že sociální realita je determinována a materiální produkce představuje determinující faktor. Ani jeden z těchto předpokladů ale nebyl prokázán. Byly pouze deklarovány a Marx na podobných tvrzeních vystavěl celý svůj světonázor.

To, co je pak testováno jako důkaz (a co je bráno jako důkaz těmi, kteří se chtějí nechat přesvědčit) je detailní zpracování historických událostí a sociálních struktur (zvláště kapitalismu), tedy aplikace nebo konkrétní příklady jeho celkové teorie, které jako svůj základ používají tato dvě nijak nedokázaná tvrzení. Namísto aby Marx prokázal svoji teorii, doufá, že její všeobecná pravděpodobnost a schopnost poskytovat přesvědčivé vysvětlení společenských jevů bude samo postačovat místo skutečného důkazu.

Dnes můžeme z mnohem širší perspektivy vidět, že celý Marxův postup je založen na definici kruhem, s níž jsme se již setkali, když jsme diskutovali jeho metodu. Marx se snažil dokázat, že socialismus se objeví, nebo že je víceméně nevyhnutelným výsledkem vnitřní dynamiky kapitalismu a veškeré předchozí historie. Marx hledal a domníval se, že nalezl specifickou oblast lidské činnosti, která je zároveň základem všeho ostatního a nejsnadněji se propůjčuje vědeckému zkoumání. Marx tuto sféru analyzoval a sestavil model ekonomických procesů kapitalismu a pak se snažil ukázat, že vnitřní logika tohoto modelu žene systém do podmínek, které jeho svržení činí téměř nevyhnutelné.

Marxův závěr je ale předpojatý jeho původním tvrzením a motivuje jeho proceduru na jakékoli úrovni argumentace. Marx nejprve tvrdí, že materiální produkce je základnou kapitalistické společnosti a všech předchozích společenských systémů a determinuje její vývoj. Z tohoto tvrzení vyplynulo zkoumání ekonomické dynamiky kapitalismu. Znovu na podkladě tohoto tvrzení marx tvrdí, že dynamika, kterou objevil v rámci kapitalistické produkce, nebude narušována ne-ekonomickými faktory, které vylučuje ze své analýzy. Na konci tohoto procesu Marx dochází k nikoli překvapivému závěru, že tato dynamika povede ke svržení kapitalismu a nastolení socialismu.

Není překvapivé, že tato definice kruhem je stejná, jakou používal Hegel v prezentaci své filozofie, zvláště ve *Fenomenologii ducha*. Hegel na počátku specificky odmítá vysvětlit a demonstrovat svá tvrzení a metodu. Namísto toho nás vyzývá, abychom se vzdali svých původních koncepcí a vstoupili do spontánního procesu uvědomování a zjistili, jestli nás uchvátí. Samozřejmě končíme přesně tam, kde nás Hegel chce mít, protože co Hegel nazývá spontánním procesem uvědomování, že přesně Hegelova vlastní metoda, kterou jsme nyní hloupě akceptovali (viz *The Phenomenology of Mind* by G. W. F. Hegel, Harper and Row, New York 1967, předmluva).

Martin Heidegger ve skutečnosti ve své knize o Hegelovi popisuje tuto definici kruhem jako zásadní charakteristiku filozofie jako takové (viz Martin Heidegger, *Hegel´s Phenomenology of Spirit*, Indiana University Press, Bloomington, 1994, str. 30).

Marxovy úvahy jsou ale založeny na dodatečném tvrzení, které je stejně zpochybnitelné jako jeho celková definice kruhem. Dokonce i kdyby ekonomika (vývoj výrobního způsobu) deter-

minovala obecný vývoj lidské společnosti a dokonce i kdyby se kapitalismus vyvíjel přesně, jak Marx předpovídal, tedy dokonce i kdyby Marxova teorie byla zcela správným popisem celého průběhu lidských dějin, jak potom poznáme, že logika, která determinovala historii až do tohoto bodu, ji bude stejně tak determinovat i v budoucnosti? Co je ovšem ještě důležitější: jak poznáme, že tato logika povede k vytvoření takové formy společnosti, která dříve nikde neexistovala, společnosti, která podle samotného Marxe funguje podle naprosto nových pravidel; takové, která poprvé v historii zahrnuje vědomou kontrolu vlastního osudu?

Patrně si vytvoření takové nové společnosti vyžaduje nikoli extenzi vnitřní logiky kapitalismu (a všech forem třídní společnosti), ale revoluční rozchod a radikální rozloučení s touto logikou? Přestože Marx popisuje přechod od kapitalismu k socialismu jako „skok z říše nezbytnosti do říše svobody", v jeho teorii k tomuto skoku dochází prostřednictvím stejné logiky, která determinovala lidskou historii až do dnešních dnů.

To samo o sobě stačí k vysvětlení totalitních výsledků marxisty vedených revolucí. Lidé, kteří věřili, že ideální společnost bude vytvořena prostřednictvím stejné (donucovací) logiky, která podle jejich teorie určovala historii až dodnes, pak pokud budou mít příležitost, vytvoří společnost, která je na donucování založena a představuje jeho vtělení.

Teoretická arogance

Za tímto tvrzením leží ale další, které je ještě pochybnější. Je to Marxova víra, že jeho teorie a vědecké teorie obecně jsou schopné bezezbytku vysvětlit realitu. Jinými slovy, Marx věřil, že naše vědomosti jsou skutečně nebo potenciálně absolutně pravdivé, ve tom smyslu, že jsou absolutně nebo téměř absolutně věrnou reprodukcí reality.

V kontrastu vůči tomuto věřím, že naše vědomosti, zvláště naše vědomosti o společenském životě, jsou relativní a přinejlepším přibližné a neúplné hypotézy o skutečné struktuře reality. Dokonce to, co je nyní považováno za prokázané pravdy z oblasti fyziky – teorie relativity a kvantová mechanika – bude někdy odhaleno jako nepřesné nebo jako přinejmenším omezeně pravdivá podmnožina širších teorií, jak dnes vidíme na příkladu Newtonových zákonů. Pro mne je kosmos příliš rozlehlý a složitý, než aby byl plně uchopitelný naší myslí, hledící ze zapadlého kouta univerza. Jinými slovy realita překračuje všechny pokusy ji teoreticky vysvětlit a je vždy komplikovanější a nepředvídatelnější, než jakákoli teorie, byť jakkoli geniální.

Někteří lidé jsou ale natolik pod dojmem pokroku našeho vědění, že si myslí o svých teoriích, pojímaných coby „vědecké zákony", že opravdu determinují realitu. Jinými slovy, že pravá, základní struktura reality se skládá z „vědeckých zákonů", které objevili.

Věda ve značné míře trpí touto tendencí, jak naznačuje již samotný pojem „vědecký zákon". Před nejhoršími dopady takového překroucení je uchráněna požadavkem, že teorie musí být neustále testovány na realitě a ve skutečnosti nepředstavují totální a logicky sjednocený filozofický systém. Výsledkem je, že ať mají jednotliví vědci jakékoli filozofické přesvědčení, věda v praxi akceptuje, že teorie je vnitřně přinejmenším omezeným pokusem pochopit vždy složitější realitu.

Marxismus je naopak založen právě na takové iluzi. Navzdory tvrzení, že je materialistický, ve skutečnosti připouští, že marxistická teorie a „zákony pohybu", které Marx údajně objevil, podkládají skutečnou realitu a že externí realita – ta, kterou vnímáme – je odrazem této teorie a je jí determinována. To je, jak jsem již zdůraznil, pozice filozofického idealismu (pro skvělou diskusi na toto téma, vztahující se jak na Marxe, tak Hegela viz *Truth and Reality in Marx and Hegel: A Reassessment*, Czeslav Prokopczyk, University of Massachusetts Press, Amherst 1980.

Teorie kapitálu: morální doktrína

Pokud ovšem všechny položené otázky nejsou prokazatelné, pak tedy moje argumenty nejsou o nic platnější než Marxovy. Víra ovšem má často praktické následky a může být podle nich posuzována. Praktické následky marxismu jsou hmatatelné.

Marxismus kromě jiného silně přitahoval jistý druh lidí, zvláště, ale nikoli výlučně intelektuály, kteří jsou hluboce pobouřeni minulou i současnou surovostí lidské existence. Pro takové jedince se marxismus stává mimořádně svůdnou doktrínou.

Nemalou součástí poselství marxismu je jeho vize společnosti: beztřídní, bezstátní, naprosto demokratické a spravedlivé společnosti, která bude vytvořena globálním povstáním zbídačených a utlačovaných. Tato vize jde zpět až k samotným zdrojům židovsko-křesťanské tradice a je hluboce zakořeněna v morálních hodnotách západní civilizace, která dosáhla, v dobrém i ve zlém, téměř totální globální hegemonie.

Integrálně s tím je spojeno, že marxismus poskytuje potvrzení morálního pobouření nad nespravedlností současné společnosti. Když vám někdo řekne, že takové pobouření je nejen spravedlivé, ale že historie stojí na vaší straně a dříve či později přinese zničení zla a triumf dobra – pak se jedná o intenzivně moralizující věc.

Nakonec marxismus poskytuje těm marxistům, kteří berou vážně krédo o „jednotě teorie a praxe“ a přidávají se k marxistickým organizacím, zřetelně zaměření a strukturu vlastního života. Výsledkem těchto a dalších faktorů byl marxismus po celých 150 let své existence mocně přitažlivý pro velké skupiny lidí.

Tito lidé, kteří v zásadním smyslu sami chtějí být přesvědčeni, nebo k tomu hledají cesty, přijímají Marxovo tvrzení o vědeckosti jako bernou minci. Marxismus se jim zdá vědecký zvláště na poli ekonomiky, sociologie a politické vědy, které jsou akademickou obcí brány jako nadřazené obory a které tak samozřejmým způsobem obhajují kapitalismus. Pouhý objem Marxových výzkumů, záběr a původnost jeho teorie a skutečnost, že všechny součástí teorie do sebe zdánlivě zapadají, to všechno přispívá k víře, že marxismus je vědecký. Jinými slovy, takovým lidem, kteří ve skutečnosti hledají všeobjímající doktrínu, se marxismus zdá být vědecký, nebo přinejmenším prvním vědeckým přiblížením budoucí společnosti.

Marxismus ale není pouze svůdná doktrína, vyvolává rovněž závislost. Jakmile se mu oddáte, pak naruší vaše schopnosti kritického myšlení. Marxisté nepohlížejí na marxismus kriticky, aby zjistili, čím skutečně je, jak zkoumají jiné teorie. Spíše věnují značnou energii hledání způsobů, jak jej ospravedlňovat a hledají pouze jeho potvrzení. Mimořádně důsledně se snaží přehlížet nebo odsouvat stranou početné protiklady a pochybná tvrzení, kterými marxistická teorie přímo oplývá. Je socialismus nevyhnutelný nebo značně pravděpodobný? Je vědomí pouhým odrazem materiální reality nebo má vlastní autonomii? Když je socialismus nevyhnutelný, tak proč se máme snažit za něj bojovat? Když je marxismus skutečným postojem proletariátu, proč proletariát není socialistický? Proč nedošlo k mezinárodní socialistické revoluci? Jakmile marxismus přijmete, jen těžko se jej zbavíte a podobně jako jiné typy závislosti následuje intenzivní emoční a morální krize.

Pravděpodobně nejdůležitější skutečností, podporující mé argumenty je to, že marxismus má zásadní dopad na morální vlastnosti marxistů. Víra, že marxismus je PRAVDA, poskytuje mnoha marxistům psychologické vodítko, morální jistotu podporovat, ospravedlňovat a pokud je to nezbytné, provádět věci, o kterých by za jiných okolností ani neuvažovali. Pokud někdo věří, že marxismus představuje skutečnou teorii reality a skutečnou cestu k osvobození lidstva – a skon-

cování se staletími útlaku, bídy, nemocí a války - pak je najednou ochoten uchopit státní moc a použít hrubou donucovací sílu jejích institucí, aby prováděl násilné sociální inženýrství, které si socialistická revoluce podle marxistické koncepce vyžaduje.

Tento problém se možná dá nejpřesněji označit jako souboj jistoty s pravdou, což je dialektika, kterou vynikajícím způsobem analyzoval dánský filozof Soren Kierkegaard. Obklopena pochybnostmi, většina marxistů si stále velmi dobře uvědomuje, že marxismus může být nepravdivý. Pokračují ale v boji za prokázání pravdivosti své víry. Tato dynamika, kdy se někdo snaží přesvědčit sám sebe o pravdivosti své víry, je často kořenem náboženského nebo ideologického dogmatického zápalu a představuje jednu z jeho hnacích sil.

Právě tento aspekt marxismu vysvětluje (nebo pomáhá vysvětlovat), proč na první pohled slušní a přívětiví lidé – lidé vykazující zdánlivě nejlepší morální vlastnosti – byli schopni provádět ta nejbezohlednější opatření, včetně vraždění, věznění a mučení desítek milionů lidí. Podle stejného vzorce to pomáhá vysvětlit i hloubku iluzí, které mělo tolik lidí o takzvaných „socialistických společnostech“, navzdory drtivým důkazům o skutečné podstatě těchto režimů. Nahlížen tímto způsobem, marxismus a teorie kapitálu, která je jeho klíčovou součástí, je v konečném důsledku etická neboli morální doktrína. Ve jménu boje za osvobození lidstva ospravedlňuje jakékoli snahy přetvořit společnost pomocí hrubé síly a násilí všemocného státu.

Marxisté mají samozřejmě právo myslet si co chtějí, dokonce mají právo žít v omylu. Pokud ale používají moc diktátorského státu a pokoušejí se vnutit své omyly všem ostatním, pak tedy výsledkem není a nikdy nemůže být lidská svoboda.

Kapitola IV

Akumulace kapitálu

Pokud chceme pochopit Marxovu analýzu, je zásadní porozumět tomu, že podle marxistického pohledu jsou všechny třídní společnosti založeny na vykořisťování, přivlastňování ekonomické nadhodnoty, produkované pracující třídou nebo třídami, ze strany nepracující vládnoucí třídy. Tato nadhodnota sestává z části ekonomické produkce, přesahující to, co je nezbytné k přežití pracující třídy a umožnění její reprodukce.

Přestože kapitalismus je opravdu podobně jako další třídně rozdělené výrobní způsoby založen na vykořisťování, přesná podstata tohoto vykořisťování je unikátní. Během trvání sociálních systémů, existujících před kapitalismem, například starověkého otrokářství nebo feudalismu, vykořisťování mělo zjevnou a očividnou formu. Jednalo se buď o přímé přivlastňování specifického přebytku vládnoucí třídou, nebo přímé použití přebytkové práce. V kapitalismu je naopak vykořisťování skryté a dochází k němu pomocí směny komodit, majících na první pohled stejnou hodnotu. Právě pomocí této směny si kapitalistická třída přivlastňuje přebytek abstraktní, obecné práce (hodnoty), který Marx nazývá nadhodnotou.

Podle Marxovy teorie ale kapitalismus není jedinečný pouze kvůli podstatě nadhodnoty a způsobu její produkce. Kapitalismus od předchozích systémů odlišuje rovněž tím, jak je tato nadhodnota dále použita. Ve starších společnostech byla nadhodnota věnována rovnocenně spotřebě vykořisťovatelské třídy i udržení její vlády, tj. na stát a armádu. Za kapitalismu je naopak většina nadhodnoty reinvestována do výroby. Zde je používána pro rozšíření a modernizaci samotného výrobního způsobu, obvykle ve formě početnějšího a modernějšího strojového zařízení a dalších výrobních prostředků. V kontrastu vůči starším systémům, jejichž mottem bylo „produkce kvůli spotřebě“, mottem kapitalismu je „produkce kvůli produkci“.

Marx to prohlásil následujícími slovy:

„Kapitalista jako zosobnění bohatství vyrábí pro výrobu, chce akumulovat bohatství jen pro akumulaci bohatství. Protože je pouhým funkčním prvkem kapitálu, což znamená činitelem kapitalistické produkce, zajímá ho pouze směnná hodnota a růst směnné hodnoty, nikoli užitná hodnota a její nárůst. Zajímá se o růst abstraktního bohatství, rostoucí přivlastňování si práce jiných“.

(Karel Marx, *Theories of Surplus Value*, část. I, Progress Publishers, Moskva 1969, str. 282)

K tomuto růstu produkce abstraktního bohatství (hodnoty) dochází následujícím způsobem:

Proces akumulace

Podle Marxe je každý kapitalista hnán tlakem soutěže ke zvyšování produkce nadhodnoty, tedy zdroje zisku. Může tak činit dvěma způsoby (které se ale navzájem nevylučují).

Nejprve může prodloužit pracovní dobu. Protože objem doby, potřebné k přežití pracujících (a jejich rodin) během pracovní doby – to, co Marx nazývá nezbytná pracovní doba – zůstává stejný, další hodiny, které pracující odvedou navíc, zvýší přebytečnou pracovní dobu, což je doba, během níž pracující produkují nadhodnotu. Výsledkem je, že pracující produkují více nadhodnoty, kterou si kapitalista ponechává. Marx to nazývá produkcí „absolutní nadhodnoty", k čemuž podle něj vůbec poprvé došlo až za kapitalismu. Nicméně z mnoha důvodů, například skutečnosti, že pracovní den nemůže být prodlužován donekonečna a pracující pomocí boje dosáhli nakonec jeho zkrácení, se zjistilo, že tato metoda je omezená. Kapitalisté se následně uchýlili k dalším metodám zvyšování nadhodnoty, nyní již typickým pro vyspělý kapitalismus.

V soutěži s dalšími kapitalisty je kapitalista nucen snižovat výrobní náklady. Může pak produkovat více komodit za stejné celkové náklady, což následně umožňuje snížit ceny a prodat více komodit než jiní soutěžící, a tak zvýšit své zisky. Kapitalisté mohou s použitím stále stejných strojů snížit náklady pouze pomocí snížení mezd nebo zrychlení pracovního tempa. Tyto metody ale mají rovněž svá omezení. Pracující mohou předně pracovat jen určitou rychlostí a jejich životní standard nemůže být donekonečna snižován, neboť by nepřežili, o schopnosti pracovat ani nemluvě. Efektivnější cestou, jak může kapitalista snižovat náklady, je zmodernizovat výrobní proces pomocí nákupu nových a efektivnějších prostředků a strojů. To kapitalistovi umožňuje za stejnou dobu vyrobit více komodit s nasazením stejného nebo dokonce nižšího počtu pracujících. Následným efektem modernizace je snížení hodnoty pracovní síly pracující třídy. Jinými slovy: nové stroje zvyšují produktivitu práce a pracující nyní mohou produkovat objem hodnoty, nezbytný pro přežití své a svých rodin za kratší dobu, nežli předtím. Pokud předtím mohli vyprodukovat věci potřebné pro přežití sebe a svých rodin za čtyři hodiny pracovního dne, nyní tak mohou učinit dejme tomu za 3,5 hodiny. Kapitalista tedy může pracujícím zaplatit menší procento hodnoty jejich produkce v tomto dni, a tak zvyšuje objem hodnoty, kterou si ponechává.

V Marxově terminologii kapitalisté snížili objem nezbytné pracovní doby a zvýšili objem přebytkové pracovní doby během pracovního dne, což jim umožnilo přivlastnit si větší objem nadhodnoty. V kontrastu vůči tomu, k čemu dochází během produkce „absolutní nadhodnoty", Marx toto označuje za produkci „relativní nadhodnoty". Za podmínek soutěže se jedná víceméně o kontinuální proces, k němuž ve skutečnosti dochází v cyklech, což je jedním z důvodů cyklické podstaty kapitalistického vývoje, jeho periodických krizí. Jinými slovy, zvyšující se objem nadhodnoty, produkované pracujícími, není primárně spotřebován kapitalisty, ale namísto toho investován do výrobního procesu za účelem modernizace výrobních prostředků. To ústí v produkci stále většího množství nadhodnoty, která je reinvestována do produkce, která produkuje zase více nadhodnoty atd.

Čas od času dojde k několika věcem: A) kapitalistická ekonomika prodělá pravidelnou modernizaci výrobních prostředků, B) dojde k nárůstu kapitalistických relativních investic do toho, co Marx nazývá „konstantní kapitál" (nástroje, stroje a suroviny), ve srovnání s „proměnlivým kapitálem" (prací) neboli tím, co Marx popisuje jako nárůst „organického složení kapitálu", C) relativní síla odvětví, produkujících výrobní prostředky (které Marx nazývá Oddělením I) roste ve srovnání s těmi, které produkují komodity ke spotřebě (Oddělení II) a D) vzroste jak objem produ-

kované nadhodnoty a Marxovými slovy koeficientu vykořisťování, neboli koeficientu nadhodnoty, což znamená poměru přebytkové pracovní doby vůči nezbytné pracovní době.

Jak můžeme vidět, takto popsané procesy jsou kumulativní. Stále větší objemy nadhodnoty jsou produkovány a soustřeďovány v rukou kapitalistů a stávají se kapitálem. Tento kapitál je neustále reinvestován, aby produkoval více nadhodnoty a navýšil kapitál, vlastněný jednotlivými kapitalisty a kapitalistickou třídou jako celkem. Pracující třída, jejíž práce podle marxistického pohledu ale představuje výhradní zdroj hodnoty, nadhodnoty a tedy i kapitálu, zůstává třídou nemajetných proletářů, kteří musí prodávat svoji pracovní sílu, aby přežili.

Marxistickým žargonem, kapitál je akumulovaná „mrtvá práce", ovládající „živou práci". Skládá se z toho, co Marx nazývá „materiálními výrobními prostředky" – továren, nástrojů, strojů a surovin, které jsou produktem živé lidské práce. Tato práce nicméně zůstává „mrtvá", což znamená, že je „začleněná" do souboru neživých objektů a ovládá „živou práci", proletáře. Pracující jsou podřízeni kapitálu a jejich práce a dokonce vlastní existence je podřízena a slouží potřebám produkce a akumulace kapitálu, jejich vlastní akumulované mrtvé práce. Pracující jsou tak konfrontováni s vlastní produktivní schopností jako odcizenou entitou, která stojí nad nimi, ovládá je a utlačuje. Čím produktivnější tak je lidská práce, tím intenzivněji zesiluje moc kapitálu (a kapitalistické třídy, která ho vlastní a ovládá) nad pracujícími, živým ztělesněním práce. Kapitál není věc, píše Marx, ale spíše společenský výrobní vztah, náležející určitému historickému společenskému uspořádání, který se projevuje ve věcech a propůjčuje jim specifický společenský charakter. Kapitál není souhrnem materiálu a výrobních prostředků. Kapitál jsou spíše výrobním prostředky přetvořené na kapitál, které samy o sobě nejsou o nic více kapitálem, než zlato nebo stříbro samo o sobě nejsou peníze. Je výrobním prostředkem monopolizovaným jistou částí společnosti, stojícím proti živé pracovní síle - moc jako produkt a pracovní podmínky nezávislé na této pracovní síle – moc, která je personifkována pomocí této antiteze v kapitálu. (Kapitál sv. 3, International Publishers, New York 1967, str. 814-815).

To je ve stručnosti Marxova koncepce kapitálu. V jeho pohledu akumulace kapitálu nejen představuje podstatu kapitalistické produkce, ale je rovněž základem a determinuje celou podstatu kapitalistické společnosti jako také, včetně státu a dalších politických a sociálních institucí a celé oblasti intelektuálního života. Kromě toho vnitřní dynamika tohoto procesu – kterou Marx nazval „zákony pohybu" akumulace kapitálu – determinuje směr vývoje kapitalistického systému a způsoby, proč a jak bude v konečném důsledku svržen a nahrazen socialismem/komunismem.

Lidstvu vládnou jeho produkty?

Pokud podle mého názoru Marxově koncepci porozumíme v širším a metaforičtějším smyslu, než navrhuje ve svých ekonomických pracích, pak dává určitý smysl. Přestože ji vyvinul (koncepci si vypůjčil od Hegela a jeho žáka Ludwiga Feuerbacha) pomocí zkoumání ekonomické struktury společnosti, vztahuje se rovněž na další aspekty společenského života. Jinými slovy, nadvláda kapitálu nad prací, neboli to, co Marx nazývá vztahem kapitálu a práce, je pouze specifický příklad nebo rys obecnějšího sociálního fenoménu, tendence lidstva být ovládáno svými produkty. Pokud se na věc zadíváme tímto způsobem, kapitál se skládá z produktů (výrobních prostředků) lidské aktivity, které, ovládáné elitou, ovládají většinu dalších lidí. To samé je možné prohlásit o dalších institucích, zvláště historických autoritářských společenských institucích.

Stát je například výtvorem lidských bytostí, ale od svého počátku byla tato instituce nástrojem útlaku drtivé většiny lidí, kteří žili ve státy ovládaných společnostech a v tomto smyslu ce-

lého lidstva. Náboženství, specifické téma, jehož prostřednictvím Feuerbach zpracoval svoji verzi této myšlenky, je dalším příkladem totožného jevu. Ve skutečnosti všechny vykořisťovatelské ekonomické a politické struktury stejně jako společenské a kulturní instituce, víry, filozofie a ideologie, mohou být nahlíženy jako výtvory lidských bytostí, které jim vládnou a ovládají jejich životy. To je ve skutečnosti základní idea celého korpusu marxistického učení, explicitně vysvětlovaná v Marxových raných pracích a stále vnořená jako svého druhu podtext v jeho pozdějších, údajně vědeckých pracích.

Pokud Marxovu teorii uchopíme jako metaforu, pak dává smysl. Je však důležité pochopit, že se jedná o filozofickou, nikoliv vědeckou koncepci. Jinými slovy, je to věc hodnotového postoje, nikoli vědeckého důkazu. Kromě jiného, je tak obecná a tak pevně zakotvená v nejasných definicích, hodnotových soudech a jednostranných koncepcích lidské přirozenosti, že nemůže být podrobena žádnému vědeckému zkoumání. Co například znamená prohlásit, že lidstvo je ovládáno svými produkty? To implikuje jistou koncepci lidské přirozenosti, která se nachází v jakémsi konfliktu s institucemi a dalšími entitami, které lidské bytosti vytvořily – státem, ekonomikou, náboženstvím, kulturou – krátce řečeno celkem lidské společnosti. Co když ale tyto produkty spíše než by byly v nějakém rozporu s lidskou přirozeností, jsou jejím věrným odrazem? A pokud je to pravda, pak jimi tedy lidské bytosti nejsou ovládány, ale spíše jejich prostřednictvím vůbec žijí a někdo by mohl tvrdit, že naše životy jsou tak lepší a možná by bez nich nebyly možné. Stejným způsobem, tj. na základě přesvědčení, že lidstvo je ovládáno svými produkty, je možné říci, že lidské bytosti jsou schopné vytvořit novou společnost, v níž k takové nadvládě nebude docházet. Podobně jako problém lidské přirozenosti, nemůže být ani tato otázka nijak demonstrována vědeckým způsobem. Jak bychom to asi učinili? Jaký test nebo experiment bychom provedli? Celá otázka je integrálně propojena se základní vírou a etickými hodnotami, s různými světonázory a nemůže být vyřešena odkazem na vědu. Jinými slovy, jedná se o nedokazatelné tvrzení.

Podobně jako obecný světonázor, jehož je součástí, Marxova analýza má stejný filozofický charakter. Je to zřetelné již od samotného počátku, u jeho definic: komodity se skládají ze „souboru práce“, jehož hodnota je determinována objemem práce do nich vložené; kapitál je „mrtvá práce“ ovládající „živou práci“. Jak můžeme tato tvrzení vědecky ověřit? Když se například podíváme na komoditu, dejme domu kus oděvu nebo stroj, jak můžeme vidět nebo zjistit, změřit nebo zvážit, tento „soubor práce“? Nijak. Jak tedy můžeme testovat nebo verifikovat tuto teorii vědeckými prostředky, nebo ji naopak falzifikovat? Nijak. Navzdory tomu Marx trvá na prezentování své teorie jako vědecké, spíše než jako filozofické koncepce.

Marx přirozeně nebyl sám v tomto přehnaně benevolentním definování vědy. Mnoho jeho současníků, zvláště těch, kteří studovali sociální otázky, měli stejnou zálibu. Dnes ale můžeme vidět, že jejich snahy vyvinout skutečně vědecké sociální teorie, srovnatelné dejme tomu s výzkumem na poli fyziky, byly až příliš ambiciózní. Možná je moje definice vědy příliš úzká nebo náročná. Někteří by mohli argumentovat tím, že Marx se zabýval společenskou sférou a nikoli předměty fyziky nebo biologie a protože koncepce a teorie, s nimiž nakládají společenské vědy, nejsou schopné propůjčit se ke stejné míře důkazu nebo demonstrace, jako další „tvrdé“ vědy, je nepoctivé uplatňovat na ně a sociální teoretiky stejné standardy, které používáme na jiné vědy. Argumentace by mohla pokračovat, že Marxova práce je podobně jako další práce v oblasti společenských věd vědecká v tom smyslu, že představuje metodické a vnitřně konzistentní zkoumání jistého jevu, majícího značnou vysvětlovací schopnost.

Zatímco já se sám sebe táži, jestli si společenské vědy vůbec zaslouží být nazývány vědami, chci se vyhnout neplodné debatě o definicích a navrhuji jeden způsob, jak vyjasnit otázku, tj. činit rozdíl mezi vědeckým studiem, které je založeno na podrobném empirickým výzkumu a metodologicky konzistentní vědeckou teorií. Pokud tedy přijmu tvrzení, že Marxovo dílo je vědecké v prvním slova smyslu, jeho analýza kapitalismu pak není žádnou vědeckou teorií. Měli bychom se mít na pozoru před používáním sociálních teorií k prokazování faktů, čehož nejsou schopné. Je obecně známo, že společenské vědy nejsou schopny předpovídat individuální i sociální lidské chování mimo úzce izolované, nepočetné a kontrolované podmínky (tj. ty, kde byly všechny proměnné zredukovány na jednu či dvě). Výsledkem je, že Marxovo tvrzení, citované v první části tohoto článku, že dokázal vědecky demonstrovat vnitřní logiku vývoje kapitalismu, vedoucí k jeho svržení a nastolení diktatury proletariátu, je falešné.

Podívejme se ale podrobněji na Marxovu analýzu kapitálu a zjistěme, jak si v tomto ohledu stojí.

Kapitál: nic než soubor práce?

Jak jsme již viděli, Marx definuje kapitál jako „mrtvou práci", ovládající „živou práci". Rovněž říká, že mrtvá práce existuje jako uložená (stejně jako všechny komodity jsou souborem práce) v „materiálních výrobních prostředcích", které jsou používány na vysávání přebytkové práce od přímých výrobců, pracujících. Na první pohled je to logické, ale další uvažování odhaluje samé problémy. Na jedné straně je nám řečeno, že výrobní prostředky jsou materiální. Obecně chápaný význam tohoto slova je takový, že výrobní prostředky, tedy továrny, stroje, nástroje nebo suroviny, se skládají z hmoty, například kovu, dřeva a dalších hmatatelných, uchopitelných, měřitelných substancí. To je zřejmě pravda. Na druhé straně Marx říká, že výrobní prostředky jsou uloženou prací. Zdá se tedy, že práce je podle něj obsažena ve formě hmoty, vytvářející výrobní prostředky. V tomto případě by výrobní prostředky byly zároveň práce i hmota. Ale jak tedy mohou být jednoduše definovány jako uložená práce. Co se stalo se hmotou?

Problém částečně spočívá v Marxově excentrické (tj. filozofické) definici práce. Mě a myslím že i většině lidí se práce zdá představovat proces, jehož prostřednictvím jsou materiální substance transformovány do forem, bezprostředněji užitečných pro lidi, obvykle pomocí materiálních nástrojů. Dokud je práce prováděna materiálními entitami (lidskými bytostmi) a je prováděna s materiálními entitami (suroviny nebo polotovary, nástroje, stroje apod.), může být nazývána materiální. Když ale pracovní proces skončí, práce je pryč – transformovala se do materiálních produktů, ale sama již neexistuje. Není nikde „uložena". Pro normální způsob myšlení (přinejmenším pro moje myšlení), je Marxova uložená práce pouze metaforou, nebo, jak jsem již v první části článku řekl, svého druhu idealistickou filozofickou substancí, základní esencí, která se může do něčeho vtělit a představovat samotný základ aniž by byla sama hmatatelná. Samotný fakt, že Marx používá pojem „substance", aby popsal práci, je opravdu významný. Například v části III *Teorie nadhodnoty* Marx píše: *„Komodity jako hodnoty jsou jednou substancí a pouze představují stejnou substanci – společenskou práci."* (str. 40) Jinými slovy, uložená práce není materiální! Pokud následně definujeme výrobní prostředky pouze jako uloženou práci, nejsou tedy materiální. A pokud jsou definovány jako materiální, pak nemohou být jednoduše uloženou prací.

Když se ovšem zadíváme na výrobní prostředky skrze Marxovu definici (tj. stroje, nástroje a suroviny), jasně vidíme, že jsou materiální. A protože tomu tak skutečně je, zřetelně se skládají z něčeho více, než jen z práce. Je očividné, že tyto komodity se skládají z různých přírodních produk-

tů. Jsou složeny z přirozeně vyprodukovaných věcí, které lidské bytosti shromáždily, vypěstovaly nebo zpracovaly do podoby, vyhovující jejich potřebám, ať už v produkci nebo spotřebě. Marx to samozřejmě jasně uznává, dokonce je to ústřední bod celé jeho analýzy. Jak to ale vyrovná s tvrzením, že kapitál je pouze uložená práce? Někdo by samozřejmě mohl cestu ven pomocí detailního pitvání Marxovy terminologie. Například je možné tvrdit, že výrobní prostředky jsou sice materiální, ale samy o sobě nejsou kapitál. Protože ale Marx definuje kapitál jako vztah kapitálu a práce, výrobní prostředky jsou pouze kapitál a tedy uložená práce tehdy, když jsou zapojeny do vykořisťování pracujících nebo obecněji, když jsou vlastněny kapitalisty. To ale činí filozofickou a metaforickou podstatu Marxovy koncepce ještě očividnější. Materiální entity, představující výrobní prostředky, se nějak magicky staly souborem práce, když jsou používány k vykořisťování pracujících nebo jestliže jsou vlastněny kapitalisty.

Někdo jiný může říci: „Ano, souhlasím, Marxova definice kapitálu jako uložené práce je metaforická. Snaží se ale pomocí jejího použití ilustrovat, že komodity, včetně výrobních prostředků, jsou produkty lidské práce". Tato metafora nebo pokus o vysvětlení ale zatemňuje skutečnost, že komodity, včetně výrobních prostředků, nejsou pouze produkty práce. Jsou to produkty práce a ještě něčeho dalšího. Jsou to produkty práce a Země, včetně přírodních sil. Marxova metafora pohodlně zatemňuje, narušuje, nebo odsouvá stranou roli, jakou Země a přírodní síly sehrávají v ekonomické produkci. Zde podobně jako u mnoha jiných otázek Marx měl po ruce dvě možné odpovědi. Na jedné straně přiznává, že Země a přírodní síly hrají klíčovou roli v produkci. Na druhé straně ale říká, že kapitál je prostě pouze produktem práce.

Podle Marxovy teorie je tento protiklad „vyřešen" pomocí pracovní teorie hodnoty. Co se zdá být protikladem ve smyslu běžné logiky, jím přestává být, když je termín vyložen v termínech hodnoty, jak je definována Marxovou teorií. Pamatujeme si, že Marx pokládá lidskou práci za zdroj veškeré hodnoty, ať už směnné neboli objektivní, nebo subjektivní. Výsledkem je, že hodnota jakékoli dané komodity je určena pouze objemem práce (průměrné práce za průměrných podmínek), nezbytné k vyprodukování této komodity. Podle této teorie suroviny, které jsou používány v produkci, samy o sobě nepřidávají žádnou hodnotu kromě objemu práce, která byla vynaložena v jejich přípravě pro takové použití, a tuto hodnotu předávají komoditě, jak jsou postupně ve výrobním procesu spotřebovávány. Podobně stroje a nástroje, používané k vyprodukování komodity, samy o sobě hodnoty nevytvářejí, ale pouze skrze své opotřebování nebo spotřebování předávají komoditě část své hodnoty, určenou objemem společensky nezbytné práce, vydané na jejich produkci. Jinými slovy podle Marxe, zatímco produkty Země přispívají k produkci užitné hodnoty, nepřispívají žádnou (směnnou) hodnotou komoditám, které jsou skrze jejich spotřebování vytvořeny, kromě práce, která na ně byla použita. Shrnuto: nemají samy o sobě žádnou hodnotu. To plyne ze samotné Marxovy definice hodnoty.

Každému, kdo žije v reálném světě a nechytil se do pastí Marxovy teorie, tento závěr musí připadat absurdní. Je ale ústřední vzhledem k Marxově analýze a je neustále opakován ve všech jeho textech. Když ho Marx odůvodňuje (kromě skutečnosti, že plyne z jeho pracovní teorie hodnoty, která, jak uvidíme níže, je sice prohlašována, ale nikde nedokazována), činí tak přibližně následujícím způsobem: produkty přírody jsou nevyčerpatelné, Příroda je dává lidstvu „štědře" nebo „zdarma", což znamená, že to lidstvo nestojí vůbec nic (viz například str. 181-183 *Teorie nadhodnoty*, část III, Progress Publishers, Moskva 1971). Jinými slovy, produkty Země jsou nekonečné a nemají žádnou (směnnou) hodnotu. Pokud problém shrneme, tak jediná směnná hodnota, kterou mají, pochází výlučně od lidské práce, vynaložené na jejich shromáždění nebo přípravu.

Jak ale druhá polovina dvacátého století zcela zřetelně osvětlila, naše přírodní zdroje nejsou nekonečné. Výrok, že jsou, mohl být přípustný za Marxových časů, když se kapitalistická industrializace nacházela v plenkách a lidská populace byla mnohem menší, než je nyní, ale dnes je jednoznačně směšný. Přírodní zdroje – dokonce i voda a vzduch, kdysi zdánlivě nevyčerpatelné, nejsou nekonečné. Pokud ale tomu tak je, pak Příroda nenabízí své produkty lidstvu zdarma, jak Marx velkoryse prohlásil a naše přírodní zdroje, tyto produkty Přírody, mají hodnotu. Pokud jsme za ni nezaplatili v minulosti, jistě za ni zaplatíme dnes nebo velmi draze zaplatíme v budoucnu.

Pokud přijmeme tuto skutečnost, pak vidíme, že v tomto ohledu je Marxova teorie buď špatná, nebo potřebuje značné modifikace. Mezi vyžadovanými změnami by se nacházelo připustit, že A) produkty Přírody mají hodnotu, kromě té, kterou jim může přidat lidská práce, B) tato hodnota vstupuje do komodit během jejich produkce a tedy zvyšuje hodnotu těchto komodit, C) lidská práce není jediným zdrojem hodnoty, jak prohlašuje pracovní teorie hodnoty, D) výrobní prostředky (dokonce i v termínech hodnoty) se neskládají jednoduše z (uložené) práce a E) kapitál nemůže být definován prostě jako mrtvá práce, ovládající živou práci. I když tyto otázky položíme v základní rovině Marxovy analýzy, vidíme, že jeho teorie trpí závažnými problémy. Ve skutečnosti jsou zpochybněny samotné základy jeho analýzy, teorie hodnoty a definice kapitálu.

Výrobní prostředky: pouze materiální?

Toto ale není jediný problém Marxovy koncepce výrobních prostředků. Zatímco nesouhlasím v otázce zdali výrobní prostředky mohou být přesně popsány jednoduše jako mrtvá práce a jestliže Země produkuje hodnoty, jistě můžeme souhlasit, že výrobní prostředky jsou správně popsány termínem „materiální". Koneckonců továrny, stroje, nástroje a suroviny a další věci, které Marx zahrnuje do tohoto termínu, se zdají být materiální. Bližší pohled ale odhalí, že to není pravda. Vezměme si například výrobní linku v továrně. V mnoha produkčních procesech postačí jiné uspořádání stejných strojů a zaměstnanců a výsledkem je zvýšená produktivita. Přestože nové uspořádání zahrnuje stejné materiální entity, je odlišné a nemůže být zredukováno na tyto elementy. Podobné uspořádání se mi zdá být aspektem výrobních prostředků, ale samo o sobě není materiální. Co je to? Je to koncepce nebo idea.

Stejné může být řečeno o dalších složkách výrobních prostředků, například chemických procesech. Takové procesy, když pracují, se skládají z materiálních entit, ale samy o sobě nejsou zredukovatelné na tyto entity a nemohou být plně vysvětleny v jejich rámci.

Nedostatečnost termínu „materiální" k popisu výrobních prostředků může být ještě zřetelnější, pokud uvážíme, čemu se říká „metody managementu" a všeobecně správní a manažerské dovednosti. Na tomto místě může být ilustrativní poněkud zjednodušený příklad. V Marxově době a stejně tak až donedávna byly téměř všechny kapitalistické podniky provozovány vertikálním hierarchickým způsobem. Manažeři vydávali příkazy, které procházely dolů vrstvami funkcionářů až k předákům, kteří pracujícím nařídili, co mají dělat. Příkazy byly uplatňovány pomocí převážně negativních disciplinárních opatření: varování, pokut, propouštění atd. Po II. světové válce ale v Japonsku představitelé kapitalistických korporací rozvinuli odlišný přístup k managementu. Namísto tradiční hierarchické struktury zakotvili zdánlivě kolegiální přístup. Ten zahrnoval zorganizování zaměstnanců do pracovních skupin s určitou mírou autonomie a jejich motivace celou řadou pozitivních pobídek. Spadá pod to rovněž organizace produkce, podporující zpětnou vazbu: návrhy pracujících na zlepšení efektivity a kvality produkce byly podporovány, sdělovány managementu a pokud byly považovány za užitečné, implementovány. V Japonsku tyto metody, i když

jsou naprosto nicotné v porovnání se skutečnou samosprávou pracujících, vedly k významnému zvýšení produktivity a společně s dalšími faktory sehrály klíčovou roli v nástupu Japonska jako ekonomické mocnosti v poválečném období. Je ironické, že tyto metody byly původně vyvinuty v USA, ale ignorovány, než Japonci demonstrovali jejich efektivitu.

Podle mého názoru by takové metody managementu měly být uznány za rysy výrobních prostředků a tedy kapitálu. Mohou být ale skutečně popsány jako materiální? Zahrnují materiální entity (lidi, stroje, nástroje apod.) ale nemohou být na ně jednoduše zredukovány. Musíme jim také rozumět jako idejím nebo koncepcím.

Nemateriální podstata přinejmenším některých výrobních prostředků se v nedávných letech ozřejmila prostřednictvím rozšíření výpočetní techniky. Zatímco počítač a jeho různé příslušenství si můžeme snadno představit jako materiální, co však počítačový program? Podobný program je podle mého názoru integrální součástí výrobních prostředků, ale může být opravdu chápán jako materiální? Teoreticky můžeme popsat program materiálními výrazy. Můžeme o něm přemýšlet jako oscilaci iontů v neuronech osoby, která program vyvinula. Mohli bychom si ho dále představit ve smyslu konkrétního stavu elektronů v počítači, na kterém program běží. Je ale A) toto možné? a B) zachycuje to ve skutečnosti podstatu programu? Podobný program, zdá se mi, je mnohem lépe uchopen pomocí matematického jazyka, v němž je napsán a matematické logiky, kterou představuje. Jinými slovy, spíše než abychom se lopotili s vynalézáním materialistické koncepce počítačového programu, je mnohem smysluplnější přemýšlet o něm jako o intelektuálním elementu výrobních prostředků. Co se vztahuje na počítačový program, vztahuje se obecně na informace.

Stejné limity úzce materialistického pohledu můžeme spatřit dokonce i v tradičně chápaných „materiálních elementech“ výrobních prostředků. Například kladivo. Jakékoli dané kladivo je materiální, ale základním aspektem kladiva jako nástroje je koncepce kladiva a to, jak je používáno. Právě toto umožňuje lidem vyrábět nejrůznější kladiva a používat je k práci. Koncepce kladiva je v důsledku důležitější, než jakékoli specifické, materiální kladivo. Pokud bychom měli koncepci kladiva, ale žádná kladiva, stále bychom mohli nějaké vyrobit. Pokud by existovala kladiva, ale nikoli koncepce kladiva, ve skutečnosti bychom žádná kladiva neměli, protože by nikdo nevěděl, co s nimi dělat.

Marxisté by pravděpodobně namítli, že idea nástroje, např. kladiva, je odrazem materiálních nástrojů. To ale problém řeší jen zdánlivě. Vezměme si jiný příklad, pokud by lidé, jejichž společnost nevynalezla kolo, náhodou jedno nalezli, pak by automaticky nevěděli, co s ním dělat, protože materiální kolo spontánně neozřejmuje svoji koncepci. Navíc, dokonce sama koncepce kola automaticky nevede k vytvoření kol ve smyslu, jak je chápeme a používáme. Například Aztékové měli koncepci kola, ale kolečka umisťovali pouze na dětské hračky a nepoužívali kola na dopravu a jinou práci. Jak to máme chápat? Za prvé se mi zdá, že Marx chyboval, když popsal výrobní prostředky pouze jako „materiální“. Přinejmenším existuje intelektuální aspekt každého specifického prvku výroby (což znamená výrobních prostředků jako celku), který má zásadní důležitost a nemůže být jednoduše zredukován nebo popsán v materiálních termínech. Ve skutečnosti, jak jsem naznačil, někdo by například mohl tvrdit, že to jsou právě intelektuální komponenty (ideje, které se vtělily do věcí a které jsou věcmi ztělesňovány), co je klíčovým, základním prvkem výrobních prostředků, zatímco materiální aspekt je sekundární, tedy, že intelektuální elementy generují a umožňují materiální, nikoli obráceně (v další části se budeme zabývat touto otázkou materialismu a souvisejícími filozofickými problémy). Omezení Marxovy koncepce se stanou ještě zře-

telnější, když namísto termínu „výrobní prostředky“ si uvědomíme, že to, oč se zde skutečně jedná, je technologie a v širším slova smyslu technika a vědění samotné. Popsal by ještě dnes, ve věku virtuální reality, internetu a biotechnologie, někdo seriózně technologii jako výlučně nebo převážně materiální? (A co lidský jazyk? V nedávném čísle (září 2000) Scientific American vědci Philip a Phylis Morrison diskutovali jazyk jako technologii, patrně nejdůležitější technologický vývoj v lidské evoluci) Jsou tyto věci – podle mého názoru zcela jasně komponenty výrobních prostředků – výlučně nebo dokonce primárně materiální? Nemyslím.

Zdá se mi, že podobně jako technologie celkově, výrobní prostředky nemohou být přesně popsány prostě jako materiální. Pokud by ale výrobní prostředky nebyly výlučně nebo dokonce primárně materiální, co se stane se zbytkem Marxova nároku, že to jsou všechno produkty práce a mohou být jednoduše definovány jako mrtvá práce? Je jisté, že všechny specifické prvky produkce, tj. tovární stroje, nástroje nebo suroviny (dokud je prostě nenajdeme na zemi a i tehdy bychom je museli zvednout) jsou produktem práce. Pokud ale akceptujeme, že rovněž zahrnují ideje nebo koncepce, pak si musíme uvědomit, že se nejedná pouze o produkty práce. A pokud tomu je, pak tedy výrobní prostředky jako celek a tedy i kapitál, nemohou být správně analyzovány pouze jako vtělená nebo uložená práce. Kapitál, jinými slovy, není pouze „mrtvou prací“, která ovládá a utlačuje „živou práci“.

Když to propojíme s naší předchozí diskusí, uvidíme, že Marxova koncepce kapitálu vykazuje závažné nedostatky. Kapitál a výrobní prostředky, používané na vykořisťování živé práce, to vše není čistě materiální nebo čistě „mrtvá práce“, ale rovněž nutně zahrnuje v určité kombinaci nebo poměru jak produkty Země, tak intelektuální komponenty, o nichž může být řečeno (abychom použili Marxův termín, ale tentokrát ještě oprávněněji) že jsou v těchto prostředcích vtěleny a umožňují jejich existenci.

Sluší se poznamenat, že nikde v Kapitálu nebo jakékoli další Marxově práce o ekonomických otázkách, nebo v jakýchkoli jiných pracích, o nichž vím, se nenachází systematická diskuse o vědě a technologii a jejich vztahu k procesu ekonomické produkce. Většinou najdeme pouze krátké a velice obecné odkazy, v nichž jsou klíčové otázky chaoticky propletené. Jednu z rozvinutějších diskusí můžeme nalézt v *Grundrisse* (Pelican Books, Baltimore 1973) ve formě komentářů, objevujících se sporadicky mezi stranami 694 a 715. Typická pasáž se objevuje na straně 694:

„Akumulace vědomostí a dovedností, všeobecné produktivní síly společenského mozku, je tak absorbována do kapitálu, stojícího proti práci a jeví se tedy jako atribut kapitálu a specifičtěji jako fixní kapitál, dokud vstupuje do produkčního procesu jako prostředek samotné produkce“.

Zde můžeme rozpoznat touhu, aby věci fungovaly dvěma způsoby najednou, kterou jsme viděli v Marxově nakládáni s rolí přírodních produktů a sil v produkčním procesu. Na jedné straně Marx připouští, že výrobní prostředky zahrnují vědomosti a dovednosti, které jsou samozřejmě nemateriální a nejsou prostými produkty práce. Nikdy se ale nepokouší tuto skutečnost uvést do souladu se svým tvrzením, že výrobní prostředky jsou čistě materiální a kapitál je pouze produktem práce a neskládá se z ničeho jiného než uložené práce. Tyto *„produktivní síly společenského mozku“* (co tím Marx vlastně myslel?) jsou „absorbovány“ do kapitálu, aniž by se ovšem nějakým způsobem staly jeho součástí!

Stejný argument a stejný zmatek nalezneme v *Teoriích nadhodnoty*:

„V tomto procesu, v němž společenský charakter jejich práce je do jisté úrovně konfrontuje jako kapitalizovaný (*například ve strojích se viditelné produkty práce objevují jako dominující práce*)*, se to samé přirozeně odehrává ve vztahu k přírodním silám a vědě, produktům všeobecného historického vývoje v jejich abstraktní kvintesenci. Ty konfrontují pracující jako síly kapitálu. Ve skutečnosti jsou separovány od dovedností a vědomostí individuálního pracujícího a přestože ve svém původu jsou také produktem práce, tak kdykoli vstupují do pracovního procesu, zdají se být vtěleny do kapitálu. Věda, uskutečněná ve stroji, se ale ve vztahu k pracujícím jeví jako kapitál. Ve skutečnosti se ale všechny aplikace vědy, přírodní síly a produkty práce ve širším měřítku, založené na společenské práci, samy objevují pouze jako prostředky vykořisťování práce, jako prostředky přivlastňování přebytkové práce a konfrontují tedy práci jako síly, náležející kapitálu".*

(*Theories of Surplus Value*, Part I. str. 391-392)

Zde ve stejném odstavci nastává stejný protiklad. Na jedné straně věda je *„uskutečněná ve stroji"*. Na druhé straně přírodní síly a síly vědy se pouze *„zdají být vtěleny do kapitálu"*. Přírodní síly a výdobytky vědy jsou nějak uskutečněny ve výrobních prostředcích, ale nejsou skutečně vtěleny do kapitálu, který, jak si pamatujeme, Marx definuje jako výrobní prostředky, které jsou v rukou kapitalistů používány k produkci nadhodnoty. Stejný zmatek se projevuje v Marxově tvrzení, že věda a přírodní síly jsou historicky produkt práce. To se prostě pouze tvrdí, aniž by se to někde dále zpracovávalo. Tento tanec mezi definicemi pouze slouží k zatemnění skutečnosti, že poctivý pohled na podstatu výrobních prostředků podkopává tři tvrzení, zásadní pro Marxovu definici kapitálu: že výrobní prostředky jsou čistě materiální, že kapitál je prostě produkt práce a že se jedná pouze o uloženou práci. Marxův přístup je opravdu kouzelnickou ekvilibristikou: jednoduše spojí všechny produkty a síly přírody a výdobytky vědy s kapitálem, zatímco ponechá svoji definici kapitálu nezměněnou. Výsledně je pohodlně vše znovu zredukováno na práci.

V souladu s tímto přístupem Marx nikdy detailně nediskutuje proces technologického vývoje, jaké instituce a sociální vrstvy jsou za něj odpovědné a což je pravděpodobně nejdůležitější, jak jsou technologické inovace začleňovány do výrobního procesu. Zatímco detailní analýza všeho řečeného může ležet za hranicemi toho, co Marx nazýval politickou ekonomií a její kritikou, pak tedy teorie kapitalismu, zvláště ta, která zdůrazňuje roli modernizace ve výrobním procesu, ji jistě potřebuje popsat daleko specifičtěji a umístit přesněji do celkového rámce, než učinil Marx.

Marx namísto toho podle všeho přijímá technologický vývoj a jeho průmyslové aplikace za daný fakt. Jakoby podle jeho teorie výrobní prostředky v podstatě samy automaticky generovaly své nové, produktivnější formy stejně jako se kapitál, soubor práce, nějakým způsobem sám podle sebe vyvíjí. Nahlíženo z tohoto úhlu, práce se znovu zdá být jakousi kosmickou substancí, prostupující své nové formy a pohánějící vlastní evoluci.

Produktivita práce nebo produktivita kapitálu?

Problémy s Marxovou koncepcí výrobních prostředků a kapitálu vykazují vážné následky pro další stránky jeho teorie a zvláště náhled, že práce je jedinou skutečně produktivní silou v ekonomické produkci. V *Kapitálu* a všech svých pracích Marx jen velmi obtížně vykládá, že to, co je obecně chápáno jako produktivita kapitálu, je pouhá iluze. Pro něj kapitál není sám o sobě produktivní a co se zdá být produktivitou kapitálu, je ve skutečnosti produktivitou práce v její iluzorní nebo pokřivené formě. Marx píše:

„Živá práce je prostřednictvím směny mezi kapitálem a pracujícím začleněna do kapitálu a zdá se být aktivitou náležející kapitálu od chvíle, kdy je pracovní proces zahájen, všechny produktivní síly společenské práce se jeví být produktivní silou kapitálu, jak se obecné sociální formy práce jeví v penězích jako vlastnictví věci. Produktivní síla společenské práce a jejích speciálních forem se nyní objevuje jako produktivní síla a formy kapitálu, materializované práce, materiálních podmínek práce, která poté, co nabyla nezávislou formu, je zosobněna v kapitalistovi ve vztahu k živé práci. Zde znovu máme zvrácenost tohoto vztahu, který jsme již během zabývání se penězi nazvali fetišismem".

(Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, Part I, str. 389)

Navzdory tomu Marx v podstatě přiznává produktivní podstatu kapitálu, přestože pouze ve dvojznačné formě. Jak jsme již viděli, podle Marxe aplikace nových výrobních technik na produkci umožňuje pracujícím produkovat větší objem komodit za stejnou dobu. Jinými slovy, činí to práci produktivnější. Navíc nárůst produktivity umožňuje kapitalistovi zvýšit vykořisťování pracujících, aby navýšil objem a poměr nadhodnoty, která obratem umožňuje kapitalistovi, aby akumuloval více kapitálu. Obě funkce, tedy zvyšování kvantity zboží, produkovaného v daném čase a také zvyšování míry akumulace kapitálu, jsou podle mne produktivní. Ale protože Marx trvá na tom, že kapitál je pouze nahromaděná práce, tyto produktivní funkce jsou přisouzeny jen práci.

Marx se tak dostává do souladu se svými teoretickými tvrzeními. Pokud ale rozpoznáme, že jeho koncepce kapitálu je chybná, nebo přinejmenším neúplná, pak nemůžeme přijmout Marxovo výlučné připsání produktivity kapitálu práci. Naopak, musíme uznat, že kapitál je produktivní svým vlastním způsobem a že jeho produktivita není jednoduše iluze nebo forma fetišismu, jak by myslel Marx.

Vykořisťování: demonstrováno opravdu vědecky?

Pokud je kapitál skutečně produktivní a to nikoli zjevně, pak tedy Marxův nárok na vědecký důkaz toho, že pracující jsou v kapitalistické produkci vykořisťováni, je rovněž zpochybněn. Vzpomeňme si, že podle Marxovy teorie za kapitalismu pracující třída produkuje pomocí výrobních prostředků, které vyrobila ona nebo její předci, jak nezbytný, tak přebytkový produkt. Kapitalisté si ale poté, co zaplatí pracujícím tolik, aby přežili i se svými rodinami (tj. nezbytný produkt), podrží celou nadhodnotu, tj. (přebytkový produkt), dokonce i když neučinili nic pro její vyprodukování. Podle této koncepce jsou pracující jasně a očividně vykořisťováni. Vyprodukovali vše, tedy celek výrobních prostředků, ale navzdory tomu dostávají pouze část celkového produktu, jen tolik, aby se svými rodinami přežili.

Pokud je ale kapitál produktivní také sám o sobě, pak tedy tato očividná demonstrace vykořisťování pracujících nemůže obstát. Přinejmenším se otázka znejasní a stane vysoce diskutabilní. Na nejobecnější rovině je podle všeho rozumné věřit, že pracující, Země a příroda obecně a výrobní prostředky včetně svých intelektuálních komponent všichni společně umožňují kapitalistickou produkci, včetně produkce nadhodnoty. Kdo by ale mohl stanovit a jak může být vůbec stanoveno, kdo je přesně za co odpovědný? Marx trvá na tom, že práce je odpovědná za celek produkce a zasluhuje všechny její plody a následně kapitalisté, kteří sklízí nadhodnotu, nejsou více než paraziti. Pokud ale kapitál není pouhým produktem práce, což znamená že není jen mrtvou prací, pak tedy všechny elementy, participující a odpovědné za produkci – pracující, sociální vrstvy odpovědné za vývoj technologie, Země, kapitál a dokonce i kapitalisté, kteří řídí produkci – by si všichni podle někoho mohli zasloužit nějaký podíl nadhodnoty. Ve skutečnosti by někdo mohl tvr-

dit, že schopnost společnosti produkovat ekonomickou nadhodnotu je pouze výsledkem nikoli produktivní síly práce, ale produktivní síly technologie a tedy za kapitalismu kapitálu. Pokud by tomu tak bylo, pracující by nebyli vůbec vykořisťováni, ale pouze by dostávali spravedlivý díl toho, co je produkováno. Tak se samozřejmě snaží argumentovat kapitalisté a jejich obhájci a „důkaz" který nám nabízejí, spočívá v tom, že právě toto determinuje trh, jediný objektivní standard, který podle nich může určovat hodnotu.

Myslím si, že ve skutečnosti nikdo neví, jaké relativní podíly práce, Země a kapitálu přispívají k produkci za kapitalismu a pochybuji, že někdy vůbec bude nalezena nějaká přesná, vědecky prokazatelná odpověď. Pokud je to pravda, pak se tedy Marxův nárok na vědecké demonstrování vykořisťování pracujících za kapitalismu kompletně hroutí...

K tomu, abychom doložili (neříkám „vědecky" prokazovali), že kapitalisté vykořisťují, nemusíme popírat, že Země, kapitál nebo výrobní prostředky jsou produktivní. Skutečnost, že půda a kapitál jsou produktivní vůbec neznamená, že vlastníci těchto produktivních zdrojů si zaslouží prospěch, který tyto elementy generují. Pokud je například vlastnictví těchto zdrojů nelegitimní, pak je tedy užívání prospěchu rovněž nelegitimní. Kapitalisté a statkáři na obranu svých nároků na zisk a rentu uvádějí skutečnost, že vlastní kapitál a půdu a že zákon a stát potvrzují tuto legitimitu vlastnictví. Pouhé vlastnictví ale samo o sobě neprokazuje svoji legitimitu. Jednou cestou, jak argumentačně prokázat, že zmíněné třídy jsou vykořisťovatelské, je poukázat na skutečnost, že tyto produktivní prvky získaly nelegitimní a neetickou cestou. Marx koneckonců sám přesně toto činil. Jedním z jeho nejcennějších příspěvků je ve skutečnosti historický výklad, učiněný v Kapitálu a všude jinde, jak byly pomocí „primitivní akumulace" vytvořeny podmínky pro kapitalistickou produkci. Rolníci byli pomocí nejbrutálnějších prostředků (popravy, usekávání údů, bičování apod.) přinuceni odejít ze své půdy a řemeslníci připraveni o své nástroje a stroje a přinuceni pracovat pro kapitalisty, tj. stali se z nich proletáři. Pokud vlastnictví půdy a výrobních prostředků statkáři a kapitalisty je nelegitimní z důvodu, jak je získali, pak tedy přivlastňování celé ekonomické nadhodnoty, produkované skrze jejich používání je rovněž nelegitimní. To je ovšem etický argument, nikoli vědecký, v konečném důsledku i proto, že zahrnuje subjektivní a tedy pro někoho sporné soudy o morálnosti a legitimitě historických procesů.

Podobným způsobem je možné podrobně vyložit vykořisťovatelskou podstatu kapitalistických a statkářských tříd a kapitalistického systému jako takového. Kapitalistická produkce a ekonomická produkce ve všech formách společnosti je sociálním procesem. Není možná bez aktivního zapojení miliard lidí. Na základě skutečnosti, že práce a všichni, kteří se účastní ekonomické aktivity, pomáhají produkovat ekonomickou nadhodnotu a na základě skutečnosti, že rozdělení společnosti na vrstvy umožnilo rozvoj technologie a ohromný nárůst produkce bohatství znamená, že úplně všichni si zasloužíme spravedlivý podíl na tomto bohatství, včetně podílu nadhodnoty, vytvořené ve výrobním procesu, stejně jako reálnou kontrolu nad technologií a ekonomikou jako celkem. Namísto toho ohromná ekonomická a sociální moc, kterou vyprodukoval lidský rod a která je ztělesněná v naší technologii, byla vyvlastněna a je stále ovládána úzkou elitou. A tato vládnoucí třída používala a stále používá tuto kontrolu k přivlastnění téměř celého společenského přebytku a přinucení drtivé většiny lidí, aby pracovali a jinak jednali ve prospěch jejích krátkozrakých cílů, z nichž vyčnívá především udržení její vlády a neustálé upevňování jejího bohatství a moci.

Ti, kteří jsou seznámeni s marxismem, vědí, že sám Marx pronesl právě tento argument, ale zjevně nebyl spokojen s jeho etickou podstatou a pokusil se mu dát vědecký základ. Když tak činil, nakonec vytvořil teorii, která významně pokřivuje realitu a vznesl neobhajitelné nároky.

Kapitola V

Pracovní teorie hodnoty

Naše diskuse doposud zpochybňovala platnost Marxovy koncepce hodnoty a stojí tedy za to se na tuto teorii podívat detailněji.

Jak jsem se již zmínil, Marx nikde nedokazuje svoji pracovní teorii hodnoty. Pouze ji prohlašuje. Pokud se pokouší podpořit její platnost, činí tak dvojím způsobem. První spočívá z demonstrování vysvětlovací hodnoty této teorie. Jinými slovy, prostřednictvím logického zpracování svého prvotního tvrzení (že práce je zdrojem veškeré hodnoty) vyvíjí vnitřně soudržný model kapitalismu, a pak tento model používá pro vysvětlení fungování kapitalismu a předpovídání jeho vývoje. To ale nepředstavuje žádný důkaz, protože Marx netestuje model na skutečné dynamice systému a jeho evoluci. Marx občas cituje ekonomickou statistiku, aby demonstroval specifické aspekty své teorie, ale dokonce i zde jeho diskuse zůstává vždy v rámci parametrů jeho modelu. To, co se zdá být důkazem, je v důsledku pouze soubor hypotetických příkladů, které pouze ilustrují a rozpracovávají vnitřní logiku jeho vlastní teorie.

Druhý přístup, snažící se potvrdit pravdivost pracovní teorie hodnoty spočívá na tvrzení, že vlastně již byla dříve objevena politickou ekonomií, jinými slovy, že teorie byla vědecky vyvinuta již jeho předchůdci na stejném poli. Marx říká, že pracovní teorii hodnoty převzal od buržoazní politické ekonomie ve chvíli, kdy byla stále revoluční a tedy vědecká a použil ji jako základ vlastní analýzy. V důsledku se ale co se týče platnosti své teorie opírá o autoritu svých buržoazních předchůdců. To ale rovněž není žádný důkaz, protože jeho předchůdci teorii rovněž nedokázali. Jim se stejně jako Marxovi tato teorie prostě a jednoduše jevila jako platný a logický počáteční bod ekonomické analýzy.

Abychom lépe pochopili problémy Marxovy teorie hodnoty, stojí za to vzpomenout si na jeho celkovou metodu. Jak jsem diskutoval v první části tohoto článku, Marxova analýza kapitalismu je rozpracována do několika stádií. Nejprve nás Marx žádá, abychom si představili společnost, skládající se pouze z malých, nezávislých výrobců komodit (například řemeslníků a malorolníků), vlastnících své nástroje a další výrobní prostředky a v níž - což je nutné doplnit - takové prostředky a nástroje v produkčním procesu hrají relativně zanedbatelnou roli. Marx takovou společnost nazývá „jednoduchou komoditní produkcí“. V takové společnosti, říká Marx, je hodnota jakékoli komodity determinována objemem času, který průměrný výrobce komodit potřebuje za průměrných podmínek na výrobu této komodity.

Marx pak používá tento model, zvláště koncepci hodnoty a peněz s ním spojenou, aby demonstroval klíčové součásti své analýzy kapitalismu: charakteristiku komodit a dynamiku jejich produkce a směny, skutečnost, že kapitalismus je vykořisťovatelský a jak dochází k vykořisťování,

podstatu dynamiky kapitálu apod. Činí tak navzdory tomu, že kapitalismus se liší od jednoduché komoditní produkce mnoha významnými způsoby a že zahrnuje důležité a stále se zvyšující použití výrobních prostředků ve výrobním procesu. Jinými slovy, jak rozvíjí svou analýzu, Marx tvrdí bez dalšího vysvětlování, že výroky, které pronesl v diskusi o jednoduché komoditní produkci, zvláště podstatě a determinaci hodnoty, stále platí bez významnější modifikace. Až ve třetím svazku *Kapitálu* Marx diskutuje, jak je zákon hodnoty modifikován v rámci průmyslového kapitalismu. Dokonce i zde ale základní koncepce hodnoty zůstává nezměněna. Tento zjevný protiklad mezi koncepcí hodnoty, zpracovanou ve prvním svazku *Kapitálu* a její modifikací ve svazku III (který budu diskutovat níže), je místem, na které se zaměřují nejznámější kritiky marxismu, zejména kniha rakouského ekonoma Eugen Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of His System*.

Marxova procedura je na první pohled přitažlivá, ale ve skutečnosti je notně pokřivená. Je přijatelná pouze tehdy, když někdo tvrdí – a Marx tak činí – že výrobní prostředky nejsou nic více, než materializovaná práce. V tomto případě hodnota všech kapitalisticky vyprodukovaných komodit může být stále legitimně připisována společensky nezbytné práci, kterou ztělesňují. Pokud ale výrobní prostředky nejsou pouze materializovaná práce, pokud namísto toho, jak jsem uváděl, obsahují další komponenty, které nemohou být zredukovány na práci, pak tedy hodnoty vyprodukovaných komodit nejsou determinovány pouze objemem společensky nezbytné práce, která je do nich vtělena, ale ještě dalšími prvky.

Pokud rozpoznáme, že dokonce i jednoduché výrobní prostředky, jako stroje a nástroje, které používají řemeslníci, nejsou pouze produkty práce, můžeme vidět, že za podmínek jednoduché komoditní produkce nejsou hodnoty komodit určeny pouze objemem společensky nezbytné práce, která je do nich vtělena. Jinými slovy, dokonce i za jednoduché komoditní produkce se základní formulace zákona hodnoty udrží pouze jako hrubý odhad. Zatímco stupeň „hrubosti" odhadu může být za podmínek, kdy objem nástrojů a strojů, zapojených do produkce je minimální, dosti malý, jistě tomu tak není, když analyzujeme systém jako kapitalismus, který je podle Marxovy vlastní teorie charakterizován převládajícím a rostoucím použitím výrobních prostředků.

Marx učinil to, že vzal ekonomickou teorii, která byla rozvinuta, aby analyzovala kapitalismus v předprůmyslovém věku, tj. před Průmyslovou revolucí nebo na jejím počátku, a použil jej s minimálními úpravami pro analýzu rozvinutého průmyslového kapitalismu. Učinil tak, aniž by seriózně diskutoval a už vůbec ne prokázal, jestli to opravdu byla přesná podoba toho, jak systém funguje (dokonce Adam Smith podle Marxe přiznal, že *„determinování hodnoty pomocí pracovní doby již v ´civilizované době´ není možné"* (Theories of Surplus Value, část II, Progress Publishers, Moskva 1968). Marx si od svých předchůdců vypůjčil více, než zákon hodnoty. Přijal většinu jejich obecného přístupu a smyslu. Postavy z řad průkopníků „vědecké politické ekonomie", které Marx nejvíce obdivoval, Adam Smith a David Ricardo, byli stoupenci kapitalistických ekonomických metod a volného trhu a oponenti tříd a institucí, které stály v cestě rozvoji kapitalismu. Pracovní teorie hodnoty jejich ideologickým cílům výtečně vyhovovala. Kromě jiného si totiž mysleli, že statkáři, historičtí potomci feudální šlechty, nevykonávající žádnou užitečnou práci a pouze inkasující rentu a spotřebovávající produkty, vyrobené jinými, byli ekonomickými a sociálními parazity, vředem britské ekonomiky a zdrojem negativního vlivu na britskou společnost. Výsledkem bylo, že tito ekonomičtí teoretici se horlivě snažili odhalit parazitickou roli statkářů a omezit jejich ekonomický, sociální a politický vliv.

Jejich soud o neproduktivní sociální roli statkářů byl ukotven a reflektován v jejich teorii, jejímž pilířem byla teorie hodnoty. Řečeno srozumitelně, ta tvrdí, že ekonomická hodnota je gene-

rována těmi, kteří pracují. Jinými slovy, pouze práce produkuje hodnoty. Kritika statkářů následuje nevyhnutelně: ten, kdo se nevěnuje produktivní práci, neprodukuje hodnoty, pouze je konzumuje. Krátce řečeno, statkáři a jejich služebníci jsou parazité.

Jejich analýza ale měla významný nedostatek, který Marx objevil. Neodhalili adekvátně roli kapitalistů a původ jejich zisků. Jak se totiž Smith a Ricardo snažili objasnit tento problém, měli tendenci zařadit kapitalisty do kolonky pracující třídy. Koneckonců ve srovnání se statkáři, kteří pouze vybírali rentu a konzumovali produkty, vyrobené jinými, kapitalisté byli aktivní ve výrobním procesu. Zakládali podniky, budovali dílny a továrny, vybavovali je stroji, nástroji a surovinami, najímali dělníky, dohlíželi na produkční proces a prosazovali své zboží na trhu. Smithovi a Ricardovi se zdálo, že kapitalisté se na rozdíl od statkářů účastní produkce hodnoty nebo za ni jsou přinejmenším odpovědní. Když se ale Smith a Ricardo skutečně pokoušeli zkoumat zdroj zisku, jejich teorie se stala zmatečnou. Jak se jej snažili vysvětlit, přišli se dvěma vzájemně se poněkud překrývajícími objasněními: A) kapitalisté dostávali „supervizorské platy" za řízení výrobního procesu a B) akumulovali zdroje, aby je investovali do produkce, tj. svůj kapitál tím, že omezovali vlastní spotřebu. Pro Marxe se ale tato vysvětlení vyhýbala otázce. Podle jeho pohledu zisky kapitalistů dalece překračovaly jakékoli „supervizorské platy", které si mohli zasloužit, dokonce i kdyby nekonzumovali vůbec nic dalšího. Marx si místo toho uvědomil, že stejný argument, který Smith a Ricardo použili vůči statkářům, se vztahuje také na kapitalisty. Převzal tedy jejich teorii hodnoty, odstranil její nedostatky a vypracoval ji do úrovně vlastní analýzy kapitalismu. Kde oni demonstrovali neproduktivní roli statkářů, Marx poukázal na to, že i kapitalisté žijí z práce jiných (přestože jim připsal zásluhu za roli v rozvíjení systému, zvyšování produktivních sil a tedy umožnění socialismu). Sečteno a podtrženo, Marx vyvinul pracovní teorii hodnoty konzistentnějším způsobem, než Smith a Ricardo a dotáhl ji do logických důsledků. Ty plynou přímo z (neprokázaného) tvrzení, že pokud pouze práce produkuje hodnotu, pak tedy kapitalisté, kteří dostávají zisky daleko za hranicí jakýchkoli předpokládaných ředitelských platů, jsou vykořisťovatelé; přivlastňují si hodnotu, kterou neprodukují. Marx ale ve skutečnosti uchopil teorii, která byla přinejlepším hrubým přiblížením reality, kterou si předsevzala analyzovat a použil ji k analyzování nové reality, od které se ještě více lišila. Teorie jistě demonstruje, co Marx chtěl, ale pouze proto, že od počátku se utvrzuje ve svém závěru a v konečném důsledku špatně analyzuje systém, který se snaží vysvětlit.

Jednou z hlavních slabostí této teorie je – jak jsme již dříve diskutovali – jednostranná a v konečném důsledku falešná koncepce výrobních prostředků, která z ní plyne. Problém nicméně není pouze teoretický. Vede rovněž k pokřivenému porozumění tomu, jak jsou za kapitalismu výrobní prostředky zhodnocovány.

Pamatujeme si již, že pro Marxe je hodnota jakékoli dané komodity, včetně těch, které představují výrobní prostředky, rovná, nebo determinovaná objemem průměrné společenské práce, vyžadované k její výrobě. Jak se ale vyrovnává se skutečností, že různé stroje, dokonce stejné stroje sestrojené pro stejný účel, nejsou rovnocenně produktivní? Vezměme si jako příklad dva stroje, vyrobené k vykonávání stejného účelu, dejme tomu výrobu hřebíků, ale jeden z nich za stejnou dobu vyrobí vyšší množství hřebíků s použitím stejného objemu lidské práce. Není nemožné, že oba stroje si vyžadují stejný nebo velice podobný objem práce na svoji výrobu a v tomto případě mají podle Marxe stejnou hodnotu. Je to ale pravda? Pokud dva stroje stojí stejně, ale jeden je produktivnější než druhý, nemá ten produktivnější za kapitalismu vyšší hodnotu, není tedy cennější? Zdá se mi, že odpověď musí být ANO, jak z hlediska kapitalistů, tak z hlediska jiného, objektivnějšího pohledu. Mám za to, že je to něco, co Marxova teorie, a zvláště pracovní teo-

rie hodnoty, nemůže snadno vysvětlit. Marxista by mohl tvrdit, že vynález produktivnějšího stroje učiní méně produktivní stroj zastaralý, zbaví jej hodnoty a relativně rychle jej zastoupí ve výrobním procesu. To je ale spíše vyhnutí se podstatě otázky, než její zodpovězení. Je jasné, že kapitalisté, kteří tyto stroje produkují a nakupují, a tedy trh jako celek, by teoreticky měl a činí to tak i prakticky, ohodnocovat specifické výrobní prostředky v souladu s jejich kvalitativními charakteristikami a ne podle výrobních nákladů, chápaných podle pracovní teorie hodnoty, tj. podle toho, kolik pracovní doby je potřeba k jejich výrobě.

Tato otázka je skutečně specifickým příkladem širšího problému s pracovní teorií hodnoty: co dělat se specifickými kvalitami komodit, jejich užitnými hodnotami? Připomeňme si, že podle této Marxovy teorie má každá komodita jak užitnou hodnotu, determinovanou konkrétními vlastnostmi komodity a pak směnnou hodnotu. V Marxově teorii ale užitná hodnota jakékoli komodity nemůže být kvantifikována (v *Grundrisse* jsou náznaky kvantitativní teorie užitné hodnoty, které ale Marx ani Engels nikdy nepublikovali, ale které se dostaly do teorie vyspělého Marxe). Pro Marxe má ve skutečnosti užitná hodnota černobílý charakter: buď komodita prostě má nějakou užitnou hodnotu, nebo ji nemá. Přesněji řečeno, pokud produkt chce být komoditou, musí disponovat nulovou užitnou hodnotou pro svého vlastníka (který ji právě proto chce prodávat) a určitou užitnou hodnotou pro kupujícího (a proto ji ten chce koupit). Pokud komodita nemá žádnou užitnou hodnotu pro nikoho, nemá ani žádnou směnnou hodnotu. Ve snaze nalézt společné vlastnosti, umožňující směnu komodit, Marx podle všeho tvrdil, že konkrétní vlastnosti komodit, kromě všeobecné otázky, jestli je někdo chce koupit či nikoli, mohou být poklidně ignorovány.

Již jsme viděli jak se z toho stává problém, když dojde na zhodnocení specifických částí produkce. Ve skutečné kapitalistické ekonomice nemohou být přesné kvality komodit, z nichž nemálo představuje jejich produktivitu, prostě jen tak ignorovány. Tyto vlastnosti musí být a ve skutečnosti jsou zapracovány do úvah kapitalistů. Kapitalisté je musí nějakým způsobem zhodnotit, pokud se mají vůbec udržet v oboru. Omezení pracovní teorie hodnoty rovněž vytváří problém, když dojde na zhodnocení spotřebního zboží. Toto zboží se výrazně liší a zvídaví spotřebitelé brzy rozpoznávají jeho hodnotu a podle toho řídí své nákupy.

Marx možná věřil, že spotřebitelské zhodnocení specifických vlastností spotřebních komodit je čistě subjektivní a nemá tedy žádné místo v „objektivní" vědě, kterou podle něj měla být politická ekonomie. Neměl pravdu. Pokud by rozhodnutí pouze několika málo spotřebitelů bylo ovlivněno jejich zhodnocením specifických vlastností komodit, o jejichž nákupu uvažovali, výsledek sice nebude natolik obecný nebo zásadní, aby bude hoden úvahy na poli, které se zabývá velkými objemy produkce, průměrnými náklady apod. Jakmile ale jakékoli významnější množství spotřebitelů začne brát při rozhodování o nákupech do úvahy kvalitativní charakteristiky komodit, nebo pokud na druhé straně výrobce komodit se začnou starat o diferenciace nebo zlepšování svých komodit, aby přilákali kupce, pak tedy, to, co mohlo být legitimně pojímáno jako čistě subjektivní, začíná dostávat širší společenský, to jest objektivní význam. Problém vyvstává ještě naléhavěji, když výrobci začnou uvažovat, jaké nové produkty by měly vyvíjet pro výrobu a prodej.

Podle Marxovy teorie je otázka spotřebitelských preferencí řešena tvrzením, že kde je poptávka pro specifickou komoditu vysoká, cena těchto komodit se zvýší nad jejich skutečnou hodnotu, což přiláká více kapitálu k produkci těchto komodit. To nakonec vyústí ve větší počet těchto komodit, umisťovaný na trh a kvůli zákonu nabídky a poptávky pád cen těchto komodit na jejich skutečnou hodnotu. Tento výrok ale tvrdí, že noví výrobci těchto komodit mohou produkovat komodity v přesně stejné kvalitě a celkové úrovni kvality, což vůbec nemusí být pravda.

Pokud nemohou, nedojde ke srovnání tržních cen směrem k hodnotám komodit. Jinými slovy, skutečnost, že spotřebitelé mohou upřednostňovat jednu komoditu vůči druhé kvůli vlastnostem, je objektivní ekonomický fakt a ne něco, co může být odmítnuto nebo ignorováno jako pouhá „subjektivní“ úvaha.

Podobně jako mnoho dalšího v jeho teorii, Marxova tendence ignorovat otázku rozdílů v kvalitativní hodnotě by měla určitý smysl, pokud by se kapitalismus nacházel v rané fázi vývoje. Tehdy byla drtivá většina kupců spotřebního zboží, příslušníků pracující třídy, placena mimořádně bídně a jejich nákupy se skládaly z několika základních položek, například potravin a ošacení, jejichž kvalita se ani nemohla výrazně odlišovat. Jakmile se ale objevila významnější skupina spotřebitelů, jejichž životní standard umožnil nakupovat větší množství a širší spektrum komodit, kteří měli významnější „soukromý příjem“, pak tvrzení a následky pracovní teorie hodnoty vedly k vážnému pokřivení ekonomické reality. V každém případě, jak jsme viděli výše, tato teorie nepočítá s kvalitativními rozdíly mezi stroji a obecněji výrobními prostředky, což mělo ekonomický význam dokonce již v rané fázi kapitalistického vývoje, když Marx psal své práce. Mainstreamová (buržoazní) ekonomika se pokusila otázkou zodpovědět tím, že pracovní teorii hodnoty opustila jako takovou a namísto toho definuje hodnotu komodity v termínech interakce (sumy vektorů) subjektivních úvah potenciálních prodejců a kupců komodit (teorie mezního užitku). Na podkladě svého teoretického aparátu teto teorie v podstatě tvrdí, že ceny, za které se komodity prodávají, představují jejich hodnotu. Může být pravda, jak marxisté tvrdí, že toto opuštění pracovní teorie hodnoty bylo výsledkem skutečnosti, že jiným teoretikům – apologetům kapitalismu - se nelíbily důsledky, které z ní plynuly. Existovaly ale rovněž skutečně pádné důvody pro odvržení této teorie: za prvé, podle pracovní teorie hodnoty nejsou skutečné hodnoty komodit, produkovaných v kapitalismu, přímo odhadnutelné a už vůbec ne měřitelné. Pro Marxe hodnota zakládá a v konečném důsledku determinuje ceny, ale zboží se za takovou svoji hodnotu prodává jen výjimečně. Výsledkem je, že tato teorie se vůbec nehodí pro praktické nasazení. Za druhé, jakkoli užitečná může být pracovní teorie hodnoty jako základní vysvětlení problému, není, jak jsme se snažil ukázat, schopná stejně přesně popsat podstatu kapitálu, původ zisku a celkovou dynamiku kapitalistického systému. Jestli to vůbec dokáže buržoazní ekonomika, to je další otázka.

Důvody, proč Marxe přitahovala pracovní teorie hodnoty, jsou vcelku jasné. Na jedné straně byla to zavedená teorie, která prokázala svoji analytickou hodnotu. Na druhé straně Marx byl přesvědčený materialista a pracovní teorie hodnoty se přinejmenším na první pohled nachází v souladu s touto filozofickou pozicí. Za třetí, tato teorie podle něj prokázala, co již sám věděl, tedy že pracující jsou vykořisťováni. Nakonec se pracovní teorie hodnoty propůjčila k demonstrováni toho, že kapitalismus se vyvine do stavu, kdy bude vysoce pravděpodobné jeho svržení a nahrazení socialistickou a komunistickou společností. Touto otázkou se budeme zabývat právě nyní.

Tendence kapitalistického vývoje

Marx v Kapitálu a všude jinde diskutuje tendence kapitalistického vývoje, tj. ekonomické a sociální trendy, vyvěrající ze samotné podstaty fungování kapitalismu. Tyto trendy ve svém součtu přibližně popisují budoucí evoluci systému (v zájmu našeho prostoru navrhuji, abychom se dvěma výjimkami tyto tendence popsali spíše stručně). Nejdůležitější z těchto tendencí jsou:

Koncentrace a centralizace kapitálu. Marx věřil, že během kapitalistického vývoje se bude počet kapitálů, vytvářejících konkrétní národní kapitalistickou ekonomiku snižovat, zatímco průměrný objem zbývajících kapitálů zvyšovat. Bude k tomu docházet proto, jak Marx věřil, že efek-

tivnější kapitály převezmou a absorbují kapitál podniků, které selžou, obvykle výsledkem ekonomické krize, o nichž si Marx myslel, že jsou pro systém endemické. Marx věřil, že zvětšující se velikost přináší vyšší ekonomickou efektivitu a rovněž si myslel, že průměrná velikost továren a dalších výrobních jednotek, charakteristických pro ekonomiku, rovněž poroste. Výsledkem těchto tendencí bude, že jakákoli daná národní kapitalistická ekonomika se bude skládat ze stále menšího počtu stále větších kapitálů, skládajících se ze stále obrovitějších podniků.

Zmenšení samotné kapitalistické třídy, jak budou zruinovaní kapitalisté opakujícími se krizemi vrženi do řad pracující třídy.

Srovnatelná destrukce středních vrstev společnosti, zvláště drobných podnikatelů, kteří budou rovněž odsunuti do pozic nemajetných proletářů. To bude zahrnovat i eliminaci rolníků a dalších malých rodinných farmářů velkými kapitalistickými statky.

Tendence růstu pracující třídy ve smyslu expanze kapitalistické produkce, kdy se vykořeněné sociální sektory přidají k pracující třídě. Společně s narůstajícím organickým složením kapitálu tato tendence rovněž vyústí do neustálého zvětšování „rezervní armády nezaměstnaných". Ta se skládá z nezaměstnaných členů pracující třídy, jejichž existence udržuje tlak na snižování mezd zaměstnaných pracujících. To zajišťuje, že postupem doby jsou pracující placeni stále stejně, tj. neexistuje žádný podstatnější a dlouhodobější nárůst mezd.

Ústup tendence k volné soutěži, v níž spolu soupeří mnoho relativně drobných kapitalistů, která uvolní cestu monopolistické, nebo přesněji řečeno, oligopolistické soutěži, tedy podmínkám, za nichž několik velkých kapitálů kontroluje celý trh a ekonomiku jako takovou. Bude to doprovázet nahrazení volného trhu omezeným typem ekonomického plánování, výsledku schopnosti oligopolistických firem koordinovat a obecně omezovat produkci a stanovovat ceny. Protože Marx věřil, že produkce v rámci jednotlivých podniků je plánovaná v kontrastu s tržním chaosem, nárůst velikosti těch podniků, které ještě zůstaly, rovněž umocní plánovaný charakter produkce.

Tendence kapitalistického státu přebírat stále větší podíl celkového sociálního kapitálu, za účelem spravování průmyslu a zbytku samotné ekonomiky a odsouvání zbývajících členů kapitalistické třídy do pozice „rentiérů", tj. příjemců dividend.

Tendence ke snižování procenta zisku, přičemž výsledkem bude to, že kapitalistický systém se nachýlí ke stále intenzivnější stagnaci a stále závažnějším krizím. Tato část Marxovy analýzy je zásadní vzhledem k jeho teorii a zároveň nesnadno pochopitelná, stojí za to ji vysvětlit poněkud detailněji. Ve třetím dílu *Kapitálu* Marx ukázal, jak dokonce v rámci kapitálů s různým stupněm organického složení, tj. kde se liší poměry objemu strojů, nástrojů a surovin (konstantní kapitál) k práci (variabilní kapitál), snaha kapitalistů o stále vyšší zisky vede k vytvoření průměrného procenta zisku. Jak Marx dále analyzoval, v těch sektorech ekonomiky, kde organické složení kapitálu je nízké, což znamená použití výrobních prostředků je v poměru k nasazené práci relativně malé, jako například v textilním průmyslu, procento zisku zůstává relativně vysoké.

Protože podle Marxe je procento zisku vyjádřeno poměrem S/C + V, kde S = nadhodnota, C = konstantní kapitál a V = proměnná, kde C je malé, pak tedy hodnota zlomku bude nižší tam, kde C bude vyšší. Výsledkem je, že do těchto sektorů budou investovat další kapitalisté. Jinými slovy, kapitál začne plynout do těchto odvětví, což vyústí ve zvýšenou produkci vyráběných komodit. Nakonec následný nárůst soutěžení sníží ceny komodit z těchto sektorů pod jejich skutečnou hodnotu. Opačně, kapitál bude plynout pryč z těch sektorů, kde organické složení je vysoké (například ocelářství) a procento zisku relativně malé. To vyústí v produkci menšího počtu komodit, charakteristických pro toto odvětví. Pokles soutěže v těchto odvětvích bude mít za následek tlak na růst cen

komodit nad jejich hodnotu. Následně bude nadhodnota ze sektorů s nízkým organickým složením kapitálu (kde se ceny komodit nacházely pod svoji hodnotu) pomocí trhu plynout pryč z těchto odvětví do sektorů s vysokým organickým složením (kde se ceny komodit nachází nad svoji hodnotou). Tento proces bude probíhat tak dlouho, dokud se procenta zisku různých sektorů nevyrovnají.

Působením této dynamiky se budou ceny komodit pohybovat okolo toho, co Marx nazývá „výrobní ceny", spíše než okolo své hodnoty. Tyto ceny se skládají z hodnoty konstantního kapitálu a práce, vložené do komodit, plus dodatečná hodnota (část nadhodnoty), reflektující průměrnou úroveň zisku. Prostřednictvím tohoto mechanismu je celková nadhodnota vypumpovaná z pracujících distribuována mezi kapitalisty nikoli podle toho, kde je vyprodukována, ale ve vztahu k objemu investovaného kapitálu. Jinými slovy, kapitalisté průměrně vydělávají zisky přiměřené k objemu kapitálu, který konkrétně investují.

Marx rovněž tvrdil, že jakmile ustaven, tento celkový koeficient zisku bude vykazovat tendenci průběžně klesat. Základním důvodem je skutečnost, že kapitalistická produkce zahrnuje používání stále větších objemů konstantního kapitálu (strojů, nástrojů a surovin), neprodukujících nadhodnotu ve srovnání s prací, která produkuje, takže výsledkem kapitalistického vývoje je tendence činitele ve výrazu, vyjadřujícím koeficient zisku (S/C + V) růst rychleji, než jmenovatel, což vede ke snižování hodnoty zlomku. Jinými slovy samotná logika kapitalistického vývoje, zvláště používání stále větších objemů konstantního kapitálu, způsobuje postupné snižování koeficientu zisku. Dále, protože z kapitalistického hlediska je jediným smyslem produkce zvýšit kapitál pomocí akumulace nadhodnoty, takové snižování by v důsledku vedlo k ekonomické stagnaci a směřovalo ke konečnému svržení systému.

Marx nicméně věřil, že upadající koeficient zisku je tendence, nikoli železná zákonitost a obvyklé kapitalistické metody zvyšování objemu nadhodnoty, což je prodlužování pracovní doby, zrychlování produkce a provádění drastické modernizace výrobních prostředků, se budou této tendenci stavět na odpor. Marx rovněž tvrdil, že snižující se koeficient zisku by mohl být zastaven ještě dalšími tendencemi: skutečností, že technologický proces směřuje ke zlevňování komponentů, tj. snižování hodnoty konstantního kapitálu, zatímco simultánně redukuje hodnotu pracovní síly; dále, že zvýšený objem obratu kapitálu umožňuje kapitalistům, aby produkovali vyšší nadhodnotu se stejným objemem kapitálu a že obecně kapitalistická produkce zahrnuje zvyšování totálního množství vyprodukované nadhodnoty. Navzdory těmto trendům ale Marx tvrdil, že postupné klesání koeficientu zisku nakonec převládne. Ve skutečnosti byl pokles koeficientu zisku přijat jako daný fakt téměř všemi soudobými ekonomickými teoretiky, kteří se lišili pouze v tom, jak jej vysvětlovali.

Jedním z důsledků diskutovaných trendů má být dále *tendence k prohlubujícím se ekonomickým krizím*. Navzdory skutečnosti, že Marx na rozdíl od kapitalistických ekonomických teoretiků věřil, že tyto krize jsou vnitřní vlastnosti systému, v souboru publikovaných Marxových prací nikde nenalezneme jednotnou a podrobnou diskusi o ekonomických krizích. Namísto toho zde jsou různé prvky, směrující k celkové teorii. Marx tak často zdůrazňoval, že kapitalistická produkce se jako komoditní produkce odehrává prostřednictvím peněz a protože konečným smyslem produkce je akumulace hodnoty a nikoli směna komodit, existuje možnost rozporu mezi nákupy a prodejem. To přinejmenším teoreticky zakládalo možnost ekonomické krize, což znamená zlom v oběhu komodit a následné zastavení výroby.

Jednotlivec může například prodávat své komodity za peníze, ale pak se rozhodne spíše nashromáždit peníze, než aby nakoupil další komodity. Pokud by se toto chování obecně rozšířilo, výsledkem bude těžký pokles celkové poptávky a to, co Marx nazval krizí z nadprodukce, což znamená, že na trhu by se octlo příliš mnoho zboží a příliš málo kupujících.

Marx rovněž zdůrazňoval, že kapitalistická produkce se odehrává pomocí cirkulace, tj. směny zboží na trhu a správné proporce produkovaných komodit, zajišťující hladkost produkce jsou tedy ve skutečnosti determinovány neplánovaně a náhodně. Kapitalisté totiž přesně neví, kolik komodit budou schopni prodat a mohou to odhadovat pouze přibližně. Někteří nevyhnutelně vyprodukují příliš mnoho, jiní příliš málo. Marx to nazývá „produkční anarchií". Zatímco disproporce mezi produkcí různých sektorů ekonomiky – například mezi výrobci spotřebního zboží versus těmi, kteří produkují výrobní prostředky nebo v rámci těchto odvětví – se postupně vyhrocují, zhoršují se kreditní mechanismy a i toto naznačuje možné zastavení produkce a krizi.

Marx podle všeho nejčastěji tvrdil, že konečnou příčinou krizí za kapitalismu je omezená podstata kupní síly pracující třídy, z níž se skládá drtivá většina spotřebitelů. Tato omezená kupní síla pramenila ze skutečnosti, že každý kapitalista ve snaze produkovat stále větší objemy nadhodnoty, se snaží snižovat objem peněz, utracených za nezbytnou pracovní dobu, aby mohl být zvýšen objem přebytkové pracovní doby. Jinými slovy, snaží se udržovat mzdy, vyplácené zaměstnancům, na co nejnižší úrovni. Každého kapitalistu a systém jako celek to ale staví do protikladné situace. Na jedné straně vzato individuálně každý kapitalista chce tlačit platy dolů jak to bude možné. Na druhé straně každý kapitalista (a implicitně systém jako celek) chce zvýšit tržní odbyt svých komodit. Protože kapitalisté produkují pouze pro produkci, což znamená ve snaze nashromáždit co nejvíce kapitálu, výsledkem je téměř neustálá tendence k nadprodukci a krizi (kromě toho tlak na nízké mzdy zabraňuje rozvoji produktivních sil pracujících, hlavní síly produkce). Konečně existuje také tendence snižování koeficientu zisku. To podkládá a umocňuje jiné zmíněné „protiklady" a samo poukazuje na krize, protože existuje bod – když očekávaná výnosnost investic klesne pod určitou hranici, od níž kapitalisté vůbec nebudou investovat do produkce.

Marx obecně tvrdil, že periodické krize, které prodělává kapitalistická ekonomika, mají korektivní podstatu, jejímž prostřednictvím jsou víceméně násilně znovu ustaveny podmínky, nezbytné pro udržení kapitalistické produkce: nadbytečné komodity jsou zničeny, menší neefektivní kapitály jsou zlikvidovány nebo pohlceny větším kapitálem, existující kapitál devalvuje, pracující jsou vyhozeni ze zaměstnání, mzdy jsou sníženy, dluhy smazány apod. Krize rovněž poskytují příležitost a pobídku, aby kapitalisté zmodernizovali továrny a vybavení. Výsledkem je, že zavádění takového vybavení se odehrává periodicky, a přispívá k cyklické podobě kapitalistické ekonomiky. Marx obecně cítil, a toto jistě představuje logiku jeho teorie, že ekonomické krize se budou neustále prohlubovat a poukazují na konečný odchod kapitalismu ze scény.

Socialismus: logika kapitalistického vývoje?

Pokud vezmeme všechny tyto tendence kapitalistického vývoje a dovedeme je do jejich logických závěrů, výsledkem bude rostoucí (a stále očividnější) sociální polarizace společnosti mezi maličkou a scvrkávající se elitou zahálčivých kapitalistů na jedné straně a rostoucí pracující třídou (zahrnující také mnoho nezaměstnaných), nevlastnící nic, než svoji pracovní sílu, na straně druhé. Kapitalistický stát mezitím začne vlastnit, provozovat a do značného stupně plánovat ekonomiku, složenou z několika mála velice obsáhlých souborů kapitálu, skládajících se z omezeného počtu obrovských průmyslových komplexů, čelících ekonomické stagnaci a periodických krizím. Tímto

způsobem měly být podle Marxe vytvořeny ekonomické předpoklady socialistické společnosti. Mezitím si politická a ekonomická realita vyžadovala pouze to, aby uvědomění pracujících vešlo v soulad s ekonomickou realitou, tj. aby se pracující rozhodli provést revoluci a převzít společnost. Marx věřil, že to nastane automaticky, protože podle jeho názoru je vědomí v konečném důsledku pouze odrazem materiální ekonomické reality.

My ale víme, že kapitalistická společnost se nevyvíjela touto cestou. Zatímco mnoho tendencí, které Marx odhalil, jistě existuje, byly často odsouvány stranou různými protiproudy, takže extrémní ekonomická koncentrace a sociální polarizace, jakou si představoval Marx, se nedostavila. Kapitál se koncentruje a centralizuje a některé podniky rostou, ale kapitalistický vývoj rovněž generuje menší kapitály a menší podniky, zvláště v nových sektorech ekonomiky. Výsledkem je, že zatímco mnoho malých podniků a kapitálů je zničeno, objevují se nové a moderní kapitalistická ekonomika je obecně charakterizována flexibilním sektorem malých a středních podniků. Podobné je to i se státní intervencí. Moderní stát jistě zasahuje do ekonomiky mnohem více, než za Marxových časů. V žádném případě ale nepřevzal nic, co by se vzdáleně blížilo většině kapitalistických podniků. Navíc často v zájmu ozdravení celého systému rozbíjí vysoce monopolizované ekonomické sektory. Kromě toho, což je nezanedbatelné, spíše než aby se střední vrstvy společnosti tenčily, narostly do nevídané úrovně. Kromě malých podniků se objevila, vyrostla a zvýšila svůj ekonomický, sociální a politický vliv „nová střední vrstva“ profesionálů-vědců, inženýrů, manažerů, techniků, specialistů a konzultantů všeho druhu, vládních zaměstnanců, učitelů, umělců a autorů – společně s vysoce kvalifikovanými pracujícími. Navzdory poznání, že jím analyzované ekonomické a sociální tendence jsou narušovány protiproudy, Marx tvrdil, znovu aniž by cokoli prokázal, že tendence, na které se zaměřil, nejsou jen převládající, ale že ve skutečnosti budou dovedeny až do svých logických konců.

Marxova koncepce kapitalistického vývoje, zvláště předpověď ostré třídní polarizace, do značné míry plyne z pohledu, že kapitál je pouze uložená práce a souvisejícího selhání rozpoznat podstatu technologie. Dokud je kapitál chápán pouze jako mrtvá práce a technologie jako něco automaticky generovaného kapitálem nebo prostě přirozeně se vyskytujícího, pak tedy celá otázka, jak se technologie vyvíjí a jak je spravována a které sektory společnosti provádí tyto úkoly, nikdy nebude nastolena a už vůbec ne zodpovězena. Právě selhání odpovědět na tuto otázku Marxe přivedlo k opominutí exploze rozměru a vnitřního rozrůznění středních vrstev, které mohou být společně se státní intervencí do ekonomiky jedním z klíčových faktorů, stojících za stabilitou a životaschopností, jakou kapitalismus prokázal během posledních padesáti let. Společně s růstem státu technologický vývoj jistě představoval hlavní faktor, způsobující růst těchto sektorů, zatímco tyto segmenty zase sehrály významnou roli ve vývoji nové technologie, spravovaly, provozovaly a přizpůsobovaly ji a školily další lidi v jejím používání.

Kromě toho zmíněné sociální vrstvy způsobily obrovskou expanzi trhu, což byl klíčový faktor v utlumení ekonomických krizí, k nimž je kapitalismus stále náchylný. Rovnocenně důležité je i to, že výrazně přispěly k sociální a politické stabilitě systému. Většinou se jedná o lidi s nejvyšší úrovní participace v politickém procesu, nikoli pouze v roli voličů, ale také kandidátů, manažerů a konzultantů politických kampaní stejně jako žurnalistů, analytiků a komentátorů. Nezanedbatelné je, že tyto sociální segmenty rovněž ovládají odborové svazy a další organizace, sdružující pracující a usnadňující jejich třídní integraci do systému, což je skutečnost, která výrazně zvýšila jeho stabilitu.

Dialektika práce?

Navzdory Marxově detailní analýze se kapitalismus nevyvíjel podle jeho předpovědí a ukázal se mnohem flexibilnější, než Marx očekával. Marxe za to jistě nemůžeme vinit, ale je důležité rozpoznat a pochopit Marxovo selhání v tomto smyslu. Podle mého názoru společně s hlavními chybami v jeho koncepci kapitálu, Marxovy chyby plynou z víry, že kapitalismus a lidská historie jako celek odráží a je v konečném smyslu ovládána dialektickým vývojem práce. Filozoficky řečeno kapitalistický vývoj je od počátku až do očekávaného konce fenomenologií práce.

Jak jsem diskutoval v první části tohoto článku, Marx převzal Hegelovo dialektické schéma a umístil jej na to, o čem si myslel, že je materiální základna. Hegelova dialektika vědomí se stala Marxovou dialektikou práce. Pro Hegela je esencí lidskosti naše vědomí (a sebe-uvědomění), které (nejprve nevědomě) sdílíme s Bohem. Podle tohoto pohledu je naše historie od základů dialektický proces, jehož prostřednictvím naše vědomí v jakési diskusi se sebou samým cestuje směrem k poznání konečného faktu, tj. našemu duchovnímu sjednocení s Bohem (sjednocení, které – abychom byli přesní – v sobě stále udržuje dva póly – nás a Boha). Pro Marxe je esencí lidstva práce a naše historie je procesem, během něhož sebe (a přírodu) transformujeme prostřednictvím práce. Specificky se jedná o proces, jehož prostřednictvím se práce dialekticky vyvíjí směrem k sebeuvědomění.

V první části tohoto článku jsme viděli, jak byl tento proces popsán v termínech dialektiky abstraktní a konkrétní práce. Ve světle naší diskuse o Marxově koncepci kapitálu můžeme vidět tuto dialektiku v jiné formě, dialektiku mezi živou prací a mrtvou prací, prací a jejími produkty. V Marxovi se stejně jako v Hegelovi všechny tyto dialektické procesy odehrávají vedle sebe a s různou úrovní temporality. Kromě dialektiky, o které jsme se již zmínili, kapitalistický systém jako celek existuje jako probíhající dialektická jednota produkce a oběhu komodit. To se odráží v samotné struktuře *Kapitálu*, kdy svazek I. analyzuje kapitalistickou produkci, svazek II. kapitalistickou cirkulaci a svazek III. kapitalistickou produkci jako celek, tj. probíhající dialektickou jednotu předchozích dvou. Jako integrální součást pracovního procesu práce generuje „své zvěcňování“ do nástrojů a dalších pracovních pomůcek. Před kapitalismem byla živá práce a tato zvěcněná, mrtvá práce, sjednoceny. Za podmínek primitivního komunismu každá společnost měla své pracovní nástroje a půdu, na které kolektivně lovila, sbírala a pěstovala plodiny.

Dokonce i v raných formách třídní společnosti se tato jednota mrtvé a živé práce udržela, přestože v oslabené formě. V otrokářském systému například byli otroci považováni za nástroje a v důsledku byli sjednoceni s nástroji, s nimiž pracovali. Za feudalismu nevolníci vlastnili své pracovní nástroje a byli připoutáni k půdě. Nicméně jednota práce a nástrojů, živé a mrtvé práce, omezovala rozvoj obou, což znamená na jedné straně nástrojů a strojů a na druhé straně dovedností pracujících.

Prostřednictvím historického procesu, vedoucího k rozkladu feudalismu v Západní Evropě, byli pracující odděleni od výrobních prostředků. Výsledkem bylo, že za kapitalismu je nyní živá práce ztělesněna v proletariátu, pracující třídě, která nevlastní žádné nástroje nebo stroje k produkci, zatímco mrtvá práce existuje ve formě kapitalisticky produkovaných výrobních prostředků. Živá práce a mrtvá práce jsou nyní odděleny. Jedním z důsledků tohoto stavu je to, že mrtvá práce konfrontuje pracující jako cizorodá síla, která je ovládá a utlačuje: čím produktivnější je práce pracujících, tím utlačovanější jsou. V jazyku *Grundrisse*: práce jako subjekt a práce jako objekt jsou vzájemně odcizeny a vztahují se k sobě jako nepřátelské síly. Zatímco tato separace zvyšuje útlak pracujících, zároveň umožňuje vývoj nových výrobních prostředků a ohromný nárůst výrobních

sil. Kapitalismus během svého vývoje zvyšuje objem i výkon výrobních prostředků a vytváří stále početnější pracující třídu. Jinými slovy, jak se kapitalismus vyvíjí, dva protipóly, mrtvá práce a živá práce, práce jako objekt a práce jako subjekt, se od sebe neustále oddalují, zatímco konflikt neboli protiklad mezi nimi se stává stále intenzivnější.

Znovu máme před sebou hegelovskou dialektiku, ale na první pohled v materiální formě: dva aspekty, vykazující stále intenzivnější vnitřní protikladnost. Práce, původně sjednocená, je rozdělena, je odcizená sama sobě. V průběhu času se protiklad mezi dvěma aspekty, živým a mrtvým, subjektem a objektem, zesiluje. Podle tohoto dialektického schématu bude dříve či později tento protiklad vyřešen vyšší syntézou, sjednocením živé práce a mrtvé práce, osvobozením pracující třídy, podřízením výrobních prostředků vědomé kontrole a ustavení podmínek pro rapidní expanzi výrobních sil, zvláště dovedností a zkušeností samotných pracujících. Zakotven v hegelovské filozofii, Marx věřil, že pomocí studia kapitalismu a ekonomické teorie objevil skutečnost, že toto dialektické schéma není zakotveno v idealistické říši idejí nebo vědomí, jak by řekl Hegel, ale ve světě toho, co pokládal za materiální produkci. Kapitál pak byl jeho snahou vystopovat vnitřní fungování této na první pohled materialistické dialektiky a osvobozenecký osud, který implikovala proletariátu a mohl bych dodat také zbytku světa. Marxismus je variantou hegeliánství (přesněji řečeno je hegeliánstvím v Ricardovských šatech, svého druhu hegelo-ricardianismem nebo ricardo-hegelianismem) a Kapitál je ekvivalentem Hegelovy *Fenomenologie mysli*, v níž práce nahradila lidské vědomí jako vyvíjející se substanci.

Marxova koncepce vyžaduje jako svůj zásadní předpoklad to, že na kapitalismus a historii jako takovou musíme nahlížet jako vývoj základní substance, odehrávající se dialektickým způsobem. To si vyžaduje koncepci, že výrobní prostředky nejsou nic jiného, než (zvěcněná) práce. Pokud jí nejsou, pak tedy Marxovo dialektické schéma není přesnou představou skutečného procesu kapitalistického vývoje. Marxův scénář rovněž vyžaduje víru v platnost Hegelovy dialektické logiky, jinými slovy, že to je skutečný proces, odehrávající se v realitě, spíše než esteticky potěšující a zajímavý mentální konstrukt – aby mohlo být vyřešeno skutečné historické pnutí vnitřních protikladů, konfliktu mezi kapitálem a prací. Pokud ale dialektická logika není přítomna v realitě, tj. pokud ji neřídí, pak tedy neexistuje žádný důvod tvrdit, že k tomuto řešení nezbytně dojde. Sečteno a podtrženo, pokud hegelovsko-marxistická filozofická koncepce není udržitelná, pak tedy Marxovo tvrzení o demonstrování skutečnosti, že třídní boj nezbytně ústí do ustavení diktatury proletariátu, což znamená že socialismus/komunismus je nezbytným výsledkem kapitalistického vývoje, je nepravdivé.

Marx podobně jako mnoho teoretiků (zvláště filozofů) činil chybu, že navzdory svému materialismu věřil, že jeho teorie je pravdivější, reálnější, než konkrétní realita a ve skutečnosti jeho teorie, pohybové zákony kapitalismu, ovládají realitu. Zjednodušeně a drsněji řečeno, Marx byl obětí vlastního zbožného přání.

Kapitola VI

Marxova teorie jako celek

Nyní již můžeme dospět k celkovým závěrům o Marxově teorii kapitalismu. Co o ní soudíme? V odpovědi na tuto otázku je klíčové uznat, že existuje celá řada různých způsobů, jak tuto teorii pojmout. Můžeme na ni například pohlížet jako filozofickou koncepci. Pro mne to znamená uchopit ji jako provizorní východisko, osobní a neprokazatelnou interpretaci reality a zjistit, jaké vhledy nabízí. Marx si podle mne zaslouží ocenit za rozvinutí modelu kapitalismu a jeho vývoje, který se k systému staví kriticky v kontrastu vůči apologickému charakteru většiny ekonomických teorií. Místo aby pohlížel na všechny účastníky ekonomického procesu jako zásadně rovnoprávné vlastníky komodit a zdrojů (půdy, práce a kapitálu), setkávající se na trhu a získávající za své služby pouze odměny (renty, mzdy a zisky/úroky), Marx analyzoval kapitalismus jako mocenskou hierarchii, v níž jeden segment profituje na úkor druhého. Specificky rozpoznal, že pracující třída, většina populace a hlavní „faktor" nebo výrobní síla, je vykořisťovaná a nedostává spravedlivý podíl toho, čím přispěla k produkci materiálního bohatství. Kromě toho, namísto aby pohlížel na kapitalismus jako hladce fungující systém, v němž ekonomické krize představují anomálii, Marx pohlížel na kapitalismus jako antagonistický systém plný vnitřních protikladů, v jehož rámci konflikty a krize představují všudypřítomný jev. Navíc se pokusil předložit model celkového fungování systému. Jednou z očividných vlastností Marxových ekonomických prací je jejich obsedantně kompulzivní charakter. Marx si patrně si myslel, že do své sjednocené teorie může obsáhnout každičký aspekt kapitalismu. Rozpracoval rovněž vnitřní logiku své teorie do podrobných detailů a často dlouze komentoval ideje, týkající se téměř všech ekonomických teoretiků, s nimiž se radil.

Zatímco cíl jeho teorie mu proklouzl mezi prsty (myslím si ostatně, že ze své podstaty jej nikdy nemůže být dosaženo), záběr jeho analýzy, její soudržnost a rozsáhlý objem odvedené práce, to vše je úctyhodné. Marx objevil některé z klíčových tendencí systému a jeho snaha rozvinout strategii osvobození člověka představuje klíčový milník všech následujících utopických projektů. Nejdůležitější na Marxovi patrně je snaha prokázat, že pracující třída není pouze pasivní objekt, uvězněný v automatickém fungování ekonomického soustrojí, ale že se jedná o aktivní sílu, jejíž boje hrají ústřední roli v systému a směřují k jeho případnému svržení. Byl to pokus poskytnout vědeckou základnu pro tvrzení, že „emancipace pracující třídy musí být věcí samotné pracující třídy".

Když se ale zadíváme na Marxovu teorii ve světle pohledu, který nabízí, měli bychom mít na paměti řadu věcí. Za prvé, mnohé z těchto příspěvků nejsou původní Marxovy myšlenky. Zatímco Marx otevřeně uznával svůj dluh k jistým předchůdcům – zmiňoval se o francouzském socialismu, anglické politické ekonomii a německé idealistické filozofii – mnoho aspektů své teorie neodvodil sám, ale učinili tak jiní a on je pouze převzal a systematičtěji rozvinul. Značná část Marxovy

ekonomické teorie a nejedná se pouze o několik termínů (a základů filozofie) může být nalezena v Hegelových textech, zvláště v jeho *Filozofii práva*. Kromě toho i když se Marxovi připisuje rozvinutí teorie vykořisťování za kapitalismu, ta byla ve skutečnosti vyložena již staršími ekonomickými teoretiky. Marxismus má ale na základě ohromného politického, sociálního a ideologického vlivu tendenci přivlastňovat si nebo vytvářet zdání odpovědnosti za intelektuální příspěvky jiných lidí. Je dobré si to zapamatovat a obracet se přímo k pracím těchto jiných teoretiků. To si vyžaduje rozloučit se s tendencí, nejvýrazněji přítomnou mezi marxisty, ale obecně existující na levici, argumentovat z pozice autority, tj. tvrdit, že protože něco řekl Marx, je to pravda. Nakonec namísto toho, abychom věřili, že jsme zkonstruovali jednotnou a zdánlivě soudržnou všezahrnující doktrínu a odsuzovali všechny, kteří s ní nesouhlasí, měli bychom být vědomě a dokonce důrazně eklektičtí a snažit se čerpat dostupná fakta ze široké palety zdrojů, včetně těch, které nejsou tradičně uznávány jako levicové nebo revoluční.

Tento způsob pohledu na Marxovu teorii se ale význačně liší od způsobu, kterým ji prezentoval sám Marx a způsobu, jaký přijala za svůj většina jeho stoupenců. Ti ji pojali jako vědecký program, jednotu teorie a praxe, schopnou předvídat cestu vývoje kapitalismu, k níž se můžeme s důvěrou obrátit pro poučení o strategii sociální změny. Když zhodnotíme Marxovu teorii ve světle tohoto nároku, uvidíme, že je neudržitelná. Nebyla nijak ověřována a dokonce, jak tvrdím, ani nemůže být vědecky testována, v kontrastu vůči skutečně vědeckým teoriím, které ze samotné definice samy vyžadují, aby byly tvrdě a široce testovány a navíc podávají standardní vědecké důkazy.

Marxova teorie je neudržitelná ani podle svých vlastních standardů. Za prvé, jak jsme již viděli, pracovní teorie hodnoty je neobhajitelná a přinejlepším na ni můžeme pohlížet jako hrubě přibližnou, ale neschopnou podpořit teorii, která si nárokuje vyslovení přesných předpovědí o budoucím stavu kapitalismu a lidstva. Za další Marxova teorie chybně chápe podstatu kapitálu. Kapitál nemůžeme chápat prostě jako uloženou práci, ovládající živou práci. Namísto toho musíme být schopni jej lépe chápat – a poopravíme Marxe – jako akumulované sociálně-ekonomické zdroje, včetně práce, produktů Země a intelektuálních a technologických příspěvků, které v rukou nepočetné elity umožňují této elitě řídit výrobní proces a jeho prostřednictvím produkovat a přisvojovat si většinu nadhodnoty. Obecněji řečeno, kontrola těchto zdrojů umožňuje elitě ovládat a kontrolovat lidstvo jako celek (a snažit se ovládat Zemi) a zvyšovat své bohatství a moc.

Stejným způsobem Marxova teorie dezinterpretuje podstatu vykořisťování za kapitalismu. Není tomu tak, že by si kapitalistická třída přivlastňovala společenskou nadhodnotu, za jejíž produkci je odpovědná výlučně pracující třída. Kapitalisté si spíše přivlastňují společenskou nadhodnotu, kterou produkuje ekonomika jako celek, včetně kapitálu a přírodních sil. Ve společnosti, ovládané komoditní produkcí a směnou, vlastnictví nebo kontrola těchto zdrojů svým vlastníkům propůjčuje společenskou moc. Není to pouze moc produkovat a přivlastňovat si bohatství, společenskou nadhodnotu, ale rovněž moc kontrolovat aktivity jiných – sociální, politické a intelektuální. Toto vlastnictví a kontrola je udržováno a posilováno státem, který pomocí integrace s ekonomickou hierarchií vytváří specifickou kapitalistickou formu ekonomicko-politické nadvlády. Nahlíženo tímto způsobem, kořenem našeho vykořisťování a útlaku jako takového je nerovná distribuce pravomocí ve společnosti.

Marxova teorie navíc představuje omezený a jednostranný obrázek kapitalismu jako celku. Pokud se zadíváme na dnešní kapitalismus, má vůbec smysl pohlížet na něj pouze jako na systém, který akumuluje mrtvou práci, aby ovládala živou práci? To může být udržitelné pouze pokud vědeckotechnický pokrok a aktivitu pokládáme jednoduše za práci. Zatímco vědecká aktivita je jistě

práce, nemůže být zahrnuta pod naprosto stejnou kategorii jako jednoduchá, nekvalifikovaná práce, která pro Marxe představuje drtivou většinu práce, vykonávané za kapitalismu. Nepomáhá ani přijetí Marxova pohledu na kvalifikovanou práci coby soubor nekvalifikované práce. Čím se práce stává kvalifikovanější, jinými slovy, čím více intelektuální přípravy a aktivity je vyžadováno pro vygenerování dané úrovně vědomostí a dovedností, tím méně může být považována za jednoduchou substanci, její produkty za ztělesnění této substance a hodnota těchto produktů za determinovanou objemem pracovní doby, vyžadované k jejich vyprodukování.

Jaká je například ekonomická hodnota Einsteinovy teorie relativity? Je determinována objemem pracovní doby, kterou si vyžádalo její zformulování? A co Newtonovy zákony? Jednodušeji řečeno, jaká je hodnota vědeckých matematických objevů, akumulovaných po celá staletí, které přispěly vývoji počítačů nebo jakémukoli jinému ztělesnění současné technologie. Jedná se podle Marxe také o determinaci pomocí objemu společensky nezbytné práce k jejich vyprodukování? Samotné vyslovení těchto otázek naznačuje absurditu pokusu uchopit vědeckotechnické objevy pouze jako produkty práce, jejichž hodnota je determinována objemem společensky nezbytné práce, potřebné k jejich vyprodukování. Pokud ale tomu tak je, pak tedy kapitalismus, jehož samotná existence si vyžaduje a generuje tyto obrovské vědeckotechnické úspěchy, nemůže být chápán jednoduše jako systém, založený na dominanci mrtvé práce nad živou prací.

Marxova analýza rovněž selhává v rozpoznání predátorského vztahu – zvláště toho, vytvořeného kapitalismem – lidských bytostí k Zemi a přírodnímu světu jako takovému. Marx nejen nepochopil, že naše používání produktů a produktivních sil přírody má určitou hodnotu a může být v konečném důsledku destruktivní a jeden z hlavních komponentů jeho kritiky kapitalismu bylo to, že zabraňuje rozvoji výrobních sil, tj. že zabraňuje naší schopnosti ovládat Zemi. Jinými slovy, Marx bere za daný fakt současný antagonistický vztah k přirozenému světu a sociálně zakotvenou podstatu a smysl vědy a technologie, spíše než aby obhajoval nutnost změny. Pro něj hlavní prospěch, přinesený socialismem a komunismem bude spíše spočívat ze zvýšení schopnosti lidstva ovládat Zemi, nikoli žít s ní v souladu.

Lidstvo – definované prací?

Marxova teorie podle mne rovněž představuje pokřivenou a jednostrannou koncepci lidstva. Marx vidí jako definující charakteristiku lidstva práci, naši schopnost a naše puzení transformovat přírodu a sami sebe pomocí práce. Jakkoli přínosná tato koncepce může být, spojuje a zmateně směšuje do kategorie práce několik odlišných aktivit. Jednoduše řečeno, jedná se o A) práci s existujícími stroji, nástroji a dalšími technologickými pomůckami, B) jejich výrobu a C) vynalézání nových. Pokud se podíváme na ranou fázi lidského vývoje, pak je snadné představit ji tyto tři funkce jako prosté aspekty práce. Jsou ale koncepčně odlišné a od určitého bodu v naší evoluci se to stává očividné a stávají se předmětem společenské dělby práce: někteří lidé pracují s existujícími nástroji, stroji apod., někteří lidé je vyrábějí a ještě další lidé se věnují jejich vynalézání. Zatímco práce se stroji a jejich výroba si jistě vyžaduje myšlení, vynalézání nových nástrojů a strojů, stejně jako rozvíjení nutné intelektuální oblasti si vyžaduje a generuje obrovskou expanzi intelektuálních schopností lidstva. Výsledkem je, jak se zdá i mě, že o práci již prostě nemůžeme přemýšlet pouze jako souboru nekvalifikované práce, aniž bychom termín práce zcela nesmyslně nezatemnili.

Co to znamená pro Marxovu teorii kapitalismu můžeme vidět, pokud integrujeme tuto ideu do Marxovy celkové koncepce společenského vývoje. Podle této teorie, jak si pamatujeme, růst produktivity práce umožňuje produkci společenské nadhodnoty, která je obratem materiální

základnou pro vývoj společenských tříd a vykořisťování. Po nástupu třídní společnosti společenská dělba práce dostává třídní rozměr. Produkce a vyvlastňování společenské nadhodnoty nejen umožňuje vývoj vládnoucí třídy a státu, ale rovněž osvobozuje určitou skupinu lidí od manuální práce a umožňuje jim věnovat se intelektuálním aktivitám, včetně rozvoje písma, matematiky a astronomie a dalších okruhů abstraktního myšlení. Zatímco aktivity těchto jednotlivců slouží k udržování třídní společnosti, tito lidé nejsou parazitičtí. Pomáhají vyvíjet výrobní prostředky, například propracované zavlažovací systémy raných civilizací údolí Nilu a Tigrisu a Eufratu. Sečteno a podtrženo, s vývojem třídní společnosti se významná část lidské intelektuální aktivity začíná odlišovat od pracovního procesu a vyvíjí vlastní vnitřní dělbu práce. Nicméně jak diskutoval Marx, tato separace v konečném důsledku narušila a omezila růst jak intelektuálních schopností lidstva, tak produktivních schopností práce. Částečně tomu je kvůli nízkému statusu, připisovanému samotné práci, prováděné nevolníky a otroky a také kvůli tomu, že aplikace vědy, matematiky apod. na probíhající pracovní proces byla omezená a chaotická. Výsledkem bylo, že rozvoj technologie, stejně jako vědy, matematiky apod., byl relativně pomalý.

Po rozkladu feudalismu ale nastoupilo bezprostřednější propojení vědy a ekonomické aktivity. Společenským přemosťujícím podkladem pro toto spojení se stala rostoucí třída kapitalistických podnikatelů. Kapitalisté nejen organizovali produkci, ale představovali hlavní sociální faktor, skrývající se za aplikací vědeckého vývoje na samotný produkční proces. Podporovali tak rozvoj technologie ku vzájemnému prospěchu produkce i vědy. Navíc navzdory tolik diskutované transformaci jednotlivých kapitalistických podnikatelů do podoby korporačních manažerů, kapitalisté stále v různém stupni vykonávají tuto sociální funkci, což je skutečnost, která je zřetelně viditelná v nových a vysoce technologicky náročných ekonomických odvětvích. Naneštěstí za sociální role, které hrají organizátoři produkce a vektory vývoje a aplikace nové technologie, si kapitalisté účtují mimořádně vysokou cenu, právo vykořisťovat pro sebe téměř celou nadhodnotu, vyprodukovanou výrobním procesem, výslednou moc ovládat práci a životy jiných a v důsledku společnost jako celek.

Intelektuální schopnost lidstva se částečně pomocí jejich role stává převládajícím faktorem ekonomického života. Jeden z důvodů výrazného úspěchu kapitalismu je právě to, že vytváří podmínky příhodné rozvoji vědeckotechnického pokroku i jeho aplikaci na výrobní proces: na jedné straně různé úrovně intelektuální svobody a na druhé straně příležitost a pobídky zahájit nové podnikání, uvést nové metody a vytvořit nové produkty.

V tomto světle můžeme znovu vidět omezení Marxova pohledu, že výrobní prostředky jsou jen uložená práce. Jsou mnohem více, představují spojené intelektuální úspěchy celého lidstva, aplikované na ekonomickou produkci.

Než abychom pohlíželi na lidstvo primárně ve smyslu práce, jak činil Marx, mohli bychom lidstvo s vyšší pravděpodobností srovnávat nebo o něm přemýšlet jak o bytostech, které generují a žijí ve světě stále komplexnějších a propracovanějších symbolů, včetně jazyka, náboženství, filozofie, matematiky, vědy, umění, hudby atd. – krátce řečeno ve světě kultury (detailní diskuse na toto téma viz práce Ernsta Cassiera, zvláště jeho *Filozofie symbolických forem*). Zatímco Marx tvrdil, že pracovní proces generuje produkci symbolů, mohli bychom se stejnou platností tvrdit, že je tomu přesně naopak, že bez symbolů a sociálního života, který je umožňuje, by práce neexistovala. Jinými slovy, pokud by lidstvo nežilo ve skupinách, naše ekonomická aktivita a cokoli, co bychom nazvali prací, by se vůbec neodehrávala, zatímco naše sociální aktivita jako taková by nebyla

možná, pokud bychom vzájemně nekomunikovali a nevytvářeli svět sdílených významů, což znamená pokud bychom negenerovali symboly.

Pokud ale historie není v konečném důsledku determinována evolucí práce, údajně materiálním procesem s údajně odhalitelným směrováním, jak si myslel Marx, ale namísto toho odráží symbolický život lidstva, tj. svět kultury, pak je tedy mnohem těžší odhalit nebo tvrdit, že jsme odhalili, specifické směrování společenského vývoje. Jednou z nejmarkantnějších vlastností našeho symbolického kulturního života je totiž jeho spontánní, tvořivý charakter, který podle definice není předvídatelný. Jinými slovy, pokud naše sociální evoluce reflektuje vývoj kulturního života, pak tedy výsledek této evoluce je nejen nepředvídatelný, ale jakýkoli pokus tvrdit například, že socialismus nebo komunismus je nezbytným výsledkem lidské historie, je falešný a zrádný.

Logika marxismu

Ve světle všeho řečeného můžeme vidět, proč praktickými výsledky marxistického programu nebyly svobodné společnosti, ale totalitní systémy. Jak jsme již diskutovali, když se marxisté chopí moci, používají stát, zreorganizovaný do mnohem vyspělejší a mocnější formy, k budování nové společnosti v souladu se svým programem. Zatímco Marx napsal velice málo materiálu, který by popisoval jeho koncepci socialismu, jasně řekl, že všechno vlastnictví, nebo jeho většina, bude znárodněno, což znamená vlastněno a provozováno státem a samo o sobě obsluhováno pracujícími. Výsledkem je, že znárodnění většiny ekonomiky se stává jedním z primárních cílů marxistických vlád. Marxova analýza kapitalistického vývoje kromě toho poskytuje dodatečná vodítka pro marxisty, odhodlané zrevolučnit společnost. Zmiňuji se specificky o výše diskutovaných různých trendech nebo tendencích. Marxisté se dostali k moci v méně kapitalisticky rozvinutých společnostech a Marx pohlížel na rozvinutou kapitalistickou společnost jako předpoklad socialismu, marxisté u moci se tedy snažili urychlit trendy kapitalistického vývoje, jak si je představoval Marx a dovádět je do jejich logických konců jak jen to bude možné: koncentrovat a centralizovat kapitál do jednoho bloku a vložit tento blok do rukou státu (a samozřejmě zbavit se kapitalistů), dále eliminovat malé podniky, nezávislé podnikatele a předkapitalistické společenské třídy jako rolníky a koncentrovat ekonomickou aktivitu ve větších, údajně efektivnějších jednotkách a nasměrovávat veškerou tuto aktivitu pomocí monopolistického plánování. Ze samé logiky marxismu marxisté, údajně oponenti kapitalismu, se stali aktivními činiteli specifického typu kapitalismu. Výsledkem jak víme, nebyly demokratické, kooperativní a rovnostářské společnosti, ale konkrétní formy vysoce centralizovaného a stratifikovaného kapitalismu bez kapitalistické třídy, jinými slovy: státní kapitalismus.

Není překvapivé, že mnoho dalších charakteristik těchto systémů odráží Marxovu teorii. Na základě Marxovy víry, že Země nabízí své produkty zdarma není divu, že v takzvaně socialistických zemích, především v Sovětském svazu a Čínské lidové republice, došlo k jedněm z nejstrašnějších ekologických devastací na světě, o to horším, že totalitní struktury těchto společností zabránily vzniku nezávislých ekologických hnutí. Na základě Marxova selhání plně pochopit, že výrobní prostředky nejsou pouze materiální, nikoli pouze uložená práce, ale rovněž ztělesňují intelektuální aktivitu, není překvapivé, že socialistické ekonomiky byly neefektivní v rozvíjení nových technologií a použití kapitálu a neschopné přesně zhodnocovat vybavenost kapitálu. Na základě Marxova odmítnutí uznat společenský význam individuálně-subjektivního zhodnocení komodit, bylo dokonale logické, že státně kapitalistické společnosti nebyly schopné produkovat kvalitní spotřební zboží v požadovaném sortimentu a objemu, nebo že neskutečně vychvalované centrální

plánování vedlo k hroznému nedostatku a plýtvání, jinými slovy, že státní plánování bylo jiným výrazem pro těžko zvladatelný chaos? Konečně na základě Marxovy neschopnosti rozpoznat skutečnou roli intelektuálních a kulturních aktivit lidstva v lidské společnosti a její kreativní a v konečném důsledku nepředvídatelnou povahu je logické, že marxistické režimy se systematicky snažily potlačit nezávislou intelektuální a uměleckou činnost. Všechny tyto charakteristiky státně kapitalistických společností nebyly čistě náhodné výsledky okolností, za nichž docházelo k „socialistickým" transformacím, důsledky historických nebo ekonomických podmínek, nebo výsledky osobních chyb revolučních vůdců. Plynou z Marxovy teorie a marxistického programu jako celku a odráží jeho podstatu.

Ironie marxismu

Ve skutečnosti, že Karel Marx, jedna z význačných intelektuálních postav 19. století, nebyl schopen rozpoznat skutečný význam intelektuální aktivity v lidské historii, se skrývá hluboká ironie. Není to však jediná ironie svého druhu. Marx a marxismus jsou případ plný ironií. Marx byl intelektuál, potlačující roli intelektuální aktivity v kapitalismu a historii jako celku. Byl filozofem, popírajícím, že píše filozofii. Považoval se za materialistu, ale jeho filozofie je ve skutečnosti idealistická. Považoval se za kritika ideologií, ale sám rozvinul nejvlivnější existující ideologii. Byl tím, co bychom dnes považovali za střední vrstvu a předvídal konec své vrstvy. Pocházel z židovské rodiny (jeho otec konvertoval, jeho děd byl rabín), který napsal materiál, považovaný mnohými za antisemitský. Byl militantním odpůrcem náboženství, jehož světonázor je sám o sobě převyprávěním starověké mesianistické vize judaismu. Tvrdil o sobě, že je odpůrce státu, ale obhajoval diktaturu (údajně demokratickou), aby dosáhl svého cíle. Byl to muž, který analyzoval a odsuzoval takzvané falešné vědomí (společenskou formu sebeklamu), ale byl přímo ztělesněním takového falešného vědomí. Analyzoval fetišismus komodit, zvěcnění našich sociálních vztahů (pohlížel na ně jako vztahy mezi věcmi), ale sám byl obětí takového zvěcnění vzhledem k tomu, že na abstrakce své teorie (práce, hodnoty, „zákony pohybu" kapitalismu) pohlížel jako na objektivně existující substance a struktury, ovládající naše životy. Byl vášnivým obhájcem osvobození lidstva, jehož program se stal vzorem pro jednu z nejbrutálnějších forem společnosti, jakou kdy lidstvo spatřilo.

Když se ale zadíváme na Marxe jako produkt své doby, tyto ironie dávají určitý smysl. Byl vysoce vzdělaný intelektuál, který odmítal přijmout marginální a zásadně apologickou roli, do které byli odsouzeni intelektuálové jeho doby. Na vrcholku intelektuální hierarchie stojící Hegel byl ve skutečnosti dvorním filozofem pruské monarchie. Pokud by přijal jemu připisovanou společenskou roli, Marx by skončil jako funkcionář nižší úrovně státní byrokracie, jakým byl jeho otec. Marx byl pobouřen barbarským stavem společnosti, zvláště rodící se kapitalistickou společností a nespatřoval žádné vyhlídky pro sebe nebo intelektuální vrstvu, jíž byl součástí. Hledal a myslel si, že nalezl cestu osvobození sebe sama a celého lidstva v pracující třídě, vytvářené rostoucí průmyslovou ekonomikou. Snažil se být teoretikem a mluvčím proletariátu. Tímto způsobem Marx projektoval vlastní sny na jeviště světových dějin. Řečeno s Nietzschem, Marxova práce a marxismus jako takový je reflexí, vtělením Marxovy „vůle k moci".

Naneštěstí tato vůle k moci nalezla svoji sociální základnu. Navzdory Marxově předpovědi střední vrstva nezmizela, ale mohutně posílila v počtu a sociálním vlivu jak ve státě, tak jako vůdčí vrstva dělnického hnutí, jehož vytvoření marxismus pomohl. Zároveň modernizace státu a rozvoj technik politické, sociální a ekonomické dominance a kontroly, rys výrobních prostředků, který Marx přehlédl, umožnil intelektuálům a dalším sektorům středních vrstev dobýt a ovládat státní

mechanismus. Marxismus se tak prostřednictvím těchto finálních ironií, sám produkt odcizeného intelektuála ze středních vrstev, domohl sociální páky, která mu umožnila sehrát významnou roli v historii.

Přestože marxismus o sobě tvrdí, že je programem pracující třídy a v minulosti se mu podařilo pod svůj prapor shromáždit velký počet pracujících, zůstává postojem a snem intelektuálů ze středních vrstev. Výsledkem je, že po celou svoji historii byl marxismus nejpřitažlivější pro morálně pobouřené a sociálně odcizené intelektuály. Mimo jiné to napomáhá vysvětlit, proč se marxismus stal tak přitažlivý pro nacionalisty z řad střední třídy, kteří se rychle zbavili Marxova důrazu na pracující třídu a její revoluční sebe-emancipaci ve prospěch orientace na rolnictvo nebo jakoukoli jinou třídu, která by mohla posloužit jako základna pro dobytí moci. Rovněž to vysvětluje, proč tolik morálně uvědomělých intelektuálů nebo rádoby-intelektuálů, v ostatních aspektech zdánlivě citlivých, se dalo tak snadno svést ke slepému obhajování barbarských totalitních režimů. Spíše než aby marxismus byl programem osvobození lidstva, marxismus se prokázal jako ztělesnění vůle k moci těchto intelektuálů.

Není však pouze ironické, že marxismus se skrze své selhání rozpoznat intelektuální podstatu kapitálu a nástup středních vrstev stal nástrojem vůle k moci těchto vrstev. Tyto samotné mezery činí možné převzetí moci marxisty. Právě proto, že marxističtí intelektuálové se nevidí jako součást specifické společenské vrstvy, nerozpoznávají následně, že jejich vlastní intelektuální, technické a manažerské schopnosti představují základnu pro jejich nadvládu a vykořisťování pracující třídy, o níž věří, že ztělesňují její pravé zájmy nebo dokonce její pravé uvědomění. Je to právě tento omyl, toto falešné vědomí, které poskytuje morální důraz a ospravedlnění pro jejich boj o moc. Je to právě tato horlivost v jejich morální křížové výpravě, co marxistům poskytuje energii k vytvoření totalitního státu. Marxisté opravdu věří, že osvobozují lidstvo. Tento omyl je podle mne největším nebezpečím marxismu.

Konec utopie

Pokud je marxismus v zásadě program středních vrstev, pak tedy stejné mohou být i další utopické představy, rozvíjené intelektuály. Znamená to, že bychom se měli vzdát utopických snů? Nemyslím. Jako součást svého intelektuálního a emočního života lidstvo potřebuje a samo generuje takové ideály a všichni, kteří se snaží zlepšit sociální podmínky a dokonce i ti, kteří nutně neobhajují revoluční změnu, je potřebují jako vodítko nebo standard, podle něhož soudit současnou společnost a k němuž směřovat. Nesmíme ale z našich vizí dělat to, co nejsou. Nejsou vědou, nejsou vědecké, nejsou nevyhnutelné a možná ani nejsou vysoce pravděpodobné. Nemusí představovat postoj a údajně pravé uvědomění pracující třídy. Představují každopádně naše vědomí a naše touhy a my můžeme jen doufat, že kromě toho také představují zájmy pracující třídy a jako takové zájmy celého lidstva. Jsem přesvědčen, že takové vize mohou být vysloveny, ale jakýkoli nárok na to, že jejich uskutečnění je „nezbytné“, je v konečném důsledku morální, což musí být přiznáno a podle toho s ním musí být nakládáno. Především je navždy nutné zřeknout se použití státu a donucovacích prostředků, které kontroluje, jako prostředku na uskutečnění našich cílů. Naším cílem by mělo být jít příkladem. Pokud tak neučiníme, pokud podlehneme pokušení nastolit své sny silou, pak tedy pokud uspějeme, se spíše než osvoboditeli, kterými si přejeme být, staneme utlačovateli.

Na závěr stojí za to vzpomenout si, co dánský filozof Soren Kierkegaard jednou řekl o Hegelovi:

„Pokud by napsal celou svoji Logiku a v předmluvě odhalil skutečnost, že se jedná pouze o myšlenkový experiment (v jehož průběhu na mnoha místech zakolísal), pokládali bychom ho za největšího myslitele všech dob. Jinak je pouze komický“.

(Walter Lowrie, *A Short Life of Kirkegaard*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1970, 116)

Pokud nahradíme Logiku *Kapitálem*, myslím, že tato duchaplná poznámka se rovnocenně vztahuje na Marxe, přestože ve světle destruktivních následků marxismu – milionů vězněných, mučených a zabitých a kolosální ekologické destrukce – špinících termíny „socialismus“ a „komunismus“ – měli bychom výraz „komický“ zaměnit za „tragický“.

Ronald D. Tabor
Anarchistická kritika marxismu a teorie kapitálu Karla Marxe.

Původní český překlad PW. První vydání vyšlo elektronicky v nakladatelství Anarchistická knihovna, pracovní skupina Federace anarchistických skupin v roce 2003 (http://www.anarchismus.org). Druhé opravené elektronické vydání vydala Anarchistická knihovna – www,jaime.cz, Praha 2009. Toto třetí, přehlédnuté a opravené vydání, vychází v roce 2015. Původní vydání vyšlo v roce 2000 v americkém anarchistickém časopise *The Utopian*, http://www.utopianmag.com.

Anarchistická knihovna – www.jaime.cz
jaime@jaime.cz